

MOSLIMS

Begrip

CHRISTENEN

BEGRIP JUBILEUMNUMMER
DECEMBER 1999/JANUARI 2000

25 jaar
Begrip
Dialog special
2000

BUREAUS VOOR ONTMOETINGEN MET MOSLIMS

Rooms-Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers, Cura Migratorum-ROMC
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. (+31) 073-6145159

Rooms-Katholieke Kerk in België: Simon Lambregs, pr.
Hooiweg 188 B-3600 Genk, België. Tel. (+32) 089-352 883

Nederlands Hervormde Kerk: Josien Folbert,
Gereformeerde Kerken in Nederland: Cokkie van 't Leven,
Bureau Ontmoeting met Moslims SoW-kerken
Posthus 8506, 3503 RM Utrecht Tel. (+31) 030-880 1 880

REDACTIE:

Marien van den Boom (eindredactie)
Josien Folbert
Simon Lambregs
Nico Landman
Cokkie van 't Leven (kernredactie)
Ane Mulder
Berry van Oers (kernredactie)
Gé Spielman
Karel Steenbrink
Pim Valkenberg
E-mail: begrip@planet.nl
Tekeningen: Frans Kalb

Abonnementen:

f 30,- / 600 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs
Giro 4 300 211 tnv Begrip/Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
tnv Begrip, Hooiweg 188 B-3600 Genk

*Abonnementen kunnen elk gewenst moment
ingaan en worden automatisch verlengd,
tenzij vier weken voor het begin van
het nieuwe kalenderjaar opgezegd.*

Uitgever, redactie en administratie:

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel. (+31) 073-6145159
Fax. (+31) 073-6131175

Advertentietarieven op aanvraag.

*Voor het overnemen van artikelen is
toestemming van de uitgever nodig.*

Op Internet te raadplegen als:
http://onderwijs.efa.nl/levonet/begrip_moslims_christenen

25 jaar Begrip

Dialogo special 2000

ruimte maken voor elkaar

Voorwoord

Vijftientwintig jaar dialoog. Daarvoor heeft het tijdschrift *Begrip Moslims Christenen* zich ingezet. In de wandelgangen werden moslims vijftientwintig jaar geleden aangeduid met 'gastarbeiders'. In de beginperiode was er immers nauwelijks aandacht voor de godsdienstige dimensie van hun aanwezigheid. Men was op zijn hoogst 'gast' en op zijn minst 'arbeider'.

Inmiddels is de beeldvorming over moslims drastisch veranderd. Nederland en België zijn multiculturele en multireligieuze samenlevingen geworden. Moslims zijn al lang geen vreemdelingen meer binnen eigen landsgrenzen. De islam vertegenwoordigt getalsmatig een belangrijke stroming in de grote steden. De islam is een aspect geworden van het culturele en godsdienstige landschap van West-Europa, in maatschappelijk en in cultureel opzicht.

Met enige trots kan de redactie van het tijdschrift terugkijken op deze periode. *Begrip* heeft een belangrijke rol gespeeld in de onderlinge relaties tussen christenen en moslims. Binnen de kerken heeft *Begrip* een aanzienlijk aandeel gehad in de voorlichting over moslims en hun godsdienstige gebruiken en gewoonten. *Begrip* heeft een platform-functie vervuld en vele initiatieven op het terrein van dialoog en gesprek tezamen gebracht. Naar de moslims toe heeft *Begrip* eveneens een belangrijke brugfunctie vervuld. Lange tijd was *Begrip* vrijwel het enige tijdschrift waarin moslims in de directe of indirecte rede aan het woord kwamen.

Opmerkelijk zijn de verschuivingen in het denken over islam en moslims die gedurende deze vijftientwintig jaar hebben plaats gevonden. Zowel binnen de rooms-katholieke als protestantse kerken hebben velen zich ingezet om tot maatschappelijke acceptatie van de moslimgemeenschap te komen. Een aantal groeperingen zijn binnen de kerken nog een stap verder gegaan door te ijveren voor een theologische acceptatie van de islam, naar analogie van het gesprek tussen christenen en joden. Zou de Koran, naar het evenbeeld van de joodse Thora een even belangrijke bron kunnen worden voor een fundamentele theologie van de religies, zo vroeg en vraagt men zich af?

Tussen christenen en moslims zijn de verhoudingen over en weer in een nieuwe situatie terechtgekomen. Meer en meer komt men tot het inzicht dat moslims en christenen met elkaar moeten en kunnen samenwerken om in

gezamenlijkheid antwoorden te vinden op vragen waarvoor de geloofsgemeenschappen in de moderne samenleving staan: het gesprek over de heelheid van de schepping, geloofsopvoeding in de pluriforme samenleving, gerechtigheid en democratie en tal van andere vragen.

Tegelijkertijd zien we nu ook dat moslimgroeperingen doende zijn hun eigen organisaties en structuren op te richten. Zowel binnen het onderwijs als ook binnen de gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening streven moslimgroeperingen ernaar om tot een eigen herkenbare islamitische identiteit te komen. Naar de toekomst toe zullen de moslims niet meer afhankelijk zijn van de zorg die de kerken in het verleden hebben getoond. Moslims zijn partners in de dialoog geworden. Dat vraagt ook om andere verhoudingen. Niet langer een situatie waarin door niet-moslims over moslims en islam gesproken wordt. Partnerschap vooronderstelt een wederzijdse bereidheid en openheid om met elkaar het gesprek in het nieuwe millennium voort te zetten. Deze wederzijdsheid in het gesprek zal de dialoog naar ongekende hoogten en vergezichten voeren.

Redactie *Begrip*

INHOUDSOPGAVE BEGRIP DECEMBER 1999/JANUARI 2000 JUBILEUMNUMMER

<i>Ontmoeting van moslims en christenen</i> Prof. Dr. D.C. Mulder	1
<i>Dialoog in België</i> Simon Lambregs	9
<i>Dialoog begint met de C... van COMMUNICATIE</i> Cokkie van 't Leven	22
<i>In gesprek met Jan van Lin</i> Berry van Oers	31
<i>Ruimte aan tafel ook voor moslims?</i> <i>Ontmoetingen met Syafa 'atun Almirzanah</i> Karel Steenbrink	38

<i>Moslims en Islam-educatie</i> Marien van den Boom	44
<i>De dominee en de imam</i> Josien Folbert	51
<i>Dialogo aan huis</i> Gé Speelman	66
<i>Dochters van Abraham in het Noord-Hollandse</i> Ane Mulder	73
<i>Begrip en dialoog: stukjes geschiedenis</i> Jan Slomp	85
<i>De polemische dialoog: De rol van identiteit in interreligieuze communicatie</i> Pim Valkenberg	100
<i>Moslimorganisaties in Nederland</i>	109
<i>Kerkelijke publicaties inzake de dialoog tussen moslims en christenen</i>	114

ONTMOETING VAN MOSLIMS EN CHRISTENEN

Dit artikel geeft een lezing weer die gehouden is in het kader van een studium generale van de I.U.R. (Islamitische Universiteit Rotterdam) op 14 april 1999.

Prof. Dr. D.C. Mulder

Inleiding

In de laatste dertig jaar heeft zich een opvallende ontwikkeling voorgedaan in de Nederlandse maatschappij. Ik bedoel het binnenstromen van moslims, uit Marokko, Turkije, Suriname, Somalië en vele andere landen. Het gevolg is dat er nu honderdduizenden moslims in Nederland wonen, sommigen zeggen meer dan 600.000, anderen schatten hun aantal op 700.000. Daarmee is de islam de derde religie in Nederland geworden na de rooms-katholieken en de protestanten, of als men anders telt is de islam na het christendom de tweede religie van Nederland.

Dat betekent dat we elkaar onherroepelijk ontmoeten, moslims en niet-moslims. In de woonwijk, op straat, in de winkels, op het werk, of we willen of niet, we ontmoeten elkaar. Ik wil het vanavond hebben over een bepaald onderdeel van die ontmoeting, namelijk de ontmoeting tussen moslims en christenen. Als gezegd, dat is maar een onderdeel van een bredere ontmoeting tussen moslims en andere Nederlandse burgers. Christenen vormen naar de laatste schattingen ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking. Er zijn dus ook ontmoetingen tussen moslims en anderen dan christenen. Maar ik

Een hadith zegt dat mensen de Koran huilend zouden moeten reciteren (tekening uit nr. 24/3 'Oefening in gesprek')

beperk me vanavond tot de ontmoeting moslims-christenen, en dat doe ik vanuit godsdienstwetenschappelijke belangstelling en vanuit persoonlijke betrokkenheid.

We ontmoeten elkaar, moslims en christenen. We komen elkaar overal tegen. Nu kan die ontmoeting de vorm hebben van afwijzing, kritiek, afsluiting. Dan komen we elkaar wel tegen, maar leven we volkomen langs elkaar heen, we zitten vol kritiek op de ander, vaak voelen we ons ook bedreigd door de ander. Dat is een ongezonde, een gevaarlijke situatie. Als we totaal langs elkaar heen leven, als we elkaar niet kennen en niet willen kennen, dan kunnen er elk ogenblik conflicten ontstaan. Om het wat dramatisch te zeggen: dan ligt er een bom onder onze maatschappij die elk ogenblik kan afgaan.

Daarom pleit ook voor een ander soort van ontmoeting, een echte ontmoeting, waarin we elkaar leren kennen en waarderen. Met een ander woord: ik pleit voor de dialoog tussen moslims en christenen.

Het woord dialoog betekent oorspronkelijk gesprek tussen twee of meer personen maar tegenwoordig heeft het een bredere betekenis gekregen en ik geef meteen maar een definitie: dialoog is een proces van luisteren en spreken, in respect voor elkaar, en met de bedoeling elkaar te verstaan en zondig elkaar bij te staan.

Over de dialoog tussen moslims en christenen in Nederland wil ik vijf punten naar voren brengen:

Over de moeilijkheden van de dialoog

1. Het is goed te bedenken dat een dialoog tussen aanhangers van verschillende godsdiensten, en dus ook tussen christenen en moslims geen gemakkelijke onderneming is. Ik noteer minstens drie moeilijkheden.

Ten eerste, we komen uit een verschillende achtergrond, hebben een verschillende geschiedenis, spreken een verschillende taal, gebruiken soms dezelfde woorden op een verschillende manier. Daarom is het heel moeilijk om elkaar te begrijpen. Ik noem een bekend voorbeeld: moslims vatten de woorden vader en zoon of vader en kind op in een fysieke zin. Daarom willen ze over God niet spreken met de term Vader. Christenen kennen ook een geestelijke betekenis van de woorden vader en zoon, of vader en kind. Daarom spreken ze over mensen als kinderen van God en over God als hun vader en ze bidden: onze vader die in de hemelen zijt. En dit is nog maar één voorbeeld uit vele. In het onderlinge gesprek kan dat problemen veroorzaken en het kan lang duren voor wederzijdse misverstanden uit de weg zijn geruimd.

Een tweede moeilijkheid ligt in de last van het verleden. Eeuwenlang hebben moslims en christenen vijandig tegenover elkaar gestaan of om het wat vriendelijker te zeggen, ze hebben last van elkaar gehad. Christenen hebben in bepaalde gebieden te maken gehad met moslimse aanvallen, bv. in Spanje en Zuid-Frankrijk in de achtste eeuw en in Zuidoost-Europa in de veertiende tot zeventiende eeuw. En omgekeerd hebben moslims geleden onder christelijke aanvallen in de tijd van de kruistochten en van het westerse imperialisme. Ten gevolge daarvan zijn er vooroordelen over elkaar ontstaan en verkeerde beelden gevormd. Die zijn soms eeuwen oud en werken na tot in onze tijd, en het is niet makkelijk om van de verkeerde beeldvorming af te komen en boven de vooroordelen uit te stijgen.

Ik noem nog een derde moeilijkheid: de sociale factoren, vooral de machtsverhoudingen. Denk maar aan ons eigen land; de macht is in handen van de oorspronkelijke Nederlanders. De nieuwe Nederlanders voelen zich daarom vaak onmachtig, in de hoek gedrukt. Dat maakt een positieve ontmoeting niet makkelijk. Er heerst soms wantrouwen aan de ene kant en minachting aan de andere kant.

Over de noodzaak van de dialoog

2. En toch – dat is mijn tweede punt – is de dialoog noodzakelijk. Het is noodzakelijk om elkaar te leren verstaan, voor elkaar respect te krijgen. Ik denk daarbij vooral aan de negatieve rol die godsdiensten vaak gespeeld hebben. Godsdiensten hebben veel goeds gedaan maar helaas ook veel kwaads. In naam van hun goden hebben mensen elkaar gediscrimineerd, vervolgd, soms zelfs uitgeroeid. De conflicten tussen mensen waren op zichzelf lang niet altijd religieus van aard. Ze waren sociaal, cultureel, etnisch. Maar godsdienst speelde en speelt de rol van olie op het vuur. Godsdienst fanatiseert de conflicten en maakt ze daardoor bijna onoplosbaar. En nu spreek ik niet alleen over het verleden maar helaas ook over het heden; denk maar aan Indië, Sri Lanka, Midden-Oosten, voormalig Joegoslavië, Noord-Ierland, enz. enz.

Vandaar dat Hans Küng, een bekende katholieke theoloog, eens gezegd heeft: er zal geen vrede zijn tussen de volken, als er geen vrede is tussen de godsdiensten en er zal geen vrede komen tussen de godsdiensten, als er geen interreligieuze dialoog is. Nu, wat voor de wereld als geheel geldt, geldt ook voor Nederland; we zullen niet vreedzaam samenleven, we zullen niet echt SAMEN LEVEN, als er geen gesprek komt tussen de aanhangers van religies, in ons geval dus tussen christenen en moslims.

Kortom, de moeilijkheden mogen vele en groot zijn, niettemin moeten we de onderlinge dialoog bevorderen. Het gaat om de gezamenlijke toekomst van ons en onze kinderen.

Over de basis voor de dialoog

3. Maar dan rijst de volgende vraag – mijn derde punt – wat is de BASIS van zulk een dialoog? Op welke basis kun je met elkaar spreken en eventueel ook elkaar verstaan?

Daarop geef ik het volgende antwoord; voor de dialoog in het algemeen geldt als basis dat we samen mensen zijn, medemensen van elkaar. Hoezeer mensen ook uiteengaan en van elkaar verschillen en hoe moeilijk het vaak ook is om mensen van een andere cultuur of godsdienst te begrijpen, hoe vreemd we voor elkaar zijn en hoe vreemd we elkaar ook vinden, we hebben toch gemeenschappelijk dat we samen mensen zijn. Dat gegeven zouden we uitvoerig kunnen uitwerken, maar daarvoor ontbreekt de tijd. Daarom volsta ik er mee om op enkele punten van gemeenschappelijkheid te wijzen; we hebben allen behoefte aan voedsel, veiligheid, gezondheid; we worden allen bedreigd door ziekte, onzekerheid, dood. Daarom hebben we gemeenschappelijke belangen en over die belangen valt te praten, dwars door alle verschillen heen.

Maar in het geval van moslims en christenen valt er meer over de basis van de dialoog te zeggen, samen met de joden geloven we aan één God, die één en enig is, die onze schepper is, die rechtvaardig is en barmhartig en al hebben we over diezelfde ene God soms verschillende ideeën, hij is toch de ene God. Zoals gezegd wordt in soera Al-Ankabut (29) vers 46 “Zegt tot de lieden van de schrift (de joden en christenen): wij geloven in Hem die zich aan ons heeft geopenbaard en die zich aan U heeft geopenbaard; onze God en uw God zijn één en wij zijn aan Hem overgegeven.”

Op die basis kunnen we het gesprek voeren. De vraag blijft dan nog: welke regels gelden voor dat gesprek en waarover moet het gesprek gaan, wat is de inhoud van de dialoog?

Over de regels van de dialoog

4. Eerst over de regels – en dat wordt dan mijn vierde punt.

Een eerste belangrijke regel voor de dialoog is: probeer de ander te begrijpen zoals hij of zij begrepen wil worden. Dat is niet eenvoudig. Het betekent dat we alle vooroordelen, alle verkeerde beeldvorming over de ander moeten leren opgeven. Dus niet: jij bent een moslim en dus denk je zus of zo, of, jij bent een christen en dus denk je zus of zo. Maar eerst heel goed luisteren en niet tevreden zijn voordat jouw beweringen over de godsdienst van een ander ook

door die ander aanvaard kunnen worden. Juist omdat de vooroordelen over elkaar zo diep zitten en omdat misverstand zo voor de hand ligt, is dit misschien wel de moeilijkste regel voor de dialoog. Het wil niet zeggen dat je het met de ander eens bent, maar wel dat je de ander in zijn recht laat. Het recht om zelf te bepalen en te zeggen wat hij gelooft en hoe hij naar dat geloof handelt.

Een tweede regel voor de dialoog is dat we niet ons eigen ideaal vergelijken met de werkelijkheid van de ander. Ik zal twee voorbeelden geven: christenen hoor je nog al eens zeggen 'het christendom is een godsdienst van vrede en naastenliefde, maar de islam is een godsdienst van geweld en oorlog.'

Zo kan het dus niet. Want wanneer je goed kijkt, dan is ook de islam een godsdienst van vrede, van salaam, en omgekeerd is de geschiedenis van het christendom een geschiedenis vol van geweld, geweld naar binnen van christenen onder elkaar en geweld naar buiten. Dus: óf idealen met idealen vergelijken en dan blijken die dicht bij elkaar te liggen, óf werkelijkheid met werkelijkheid vergelijken.

Ik geef nog een ander voorbeeld. Een goede vriend van mij, een Indonesische moslim schreef een boekje over islam en christendom. Daarin beweerde hij dat de islam moreel veel hoger staat dan het christendom. Het bewijs: in het christendom komt prostitutie voor maar de islam verbiedt prostitutie.

Ook zo kan het niet. Prostitutie wordt in beide godsdiensten veroordeeld en helaas komt prostitutie zowel in de christelijke wereld als in de islamitische wereld voor.

Ik noem nog kort twee andere regels. De derde regel: probeer aandacht te geven aan het beste in de godsdienst van een ander en niet of niet alleen aan de minder aantrekkelijke punten van de ander.

En de vierde regel: je mag heus wel kritische vragen stellen aan een ander, maar wees dan ook bereid tot zelfkritiek.

Deze vier regels heb ik al jaren geleden geformuleerd en gepubliceerd. Tot mijn verrassing las ik dezer dagen een artikel van de secretaris van de Unie van Turkse verenigingen in België, die dezelfde regels noemt. Hij eindigt zijn artikel met: 'Wij (wij moslims) bieden liefde, vriendelijkheid, respect en tolerantie aan iedereen aan. Moge Allah ons helpen en steunen.'

Over de inhoud en het doel van de dialoog

5. En nu ben ik toe aan het vijfde en laatste punt: als we echt in dialoog met elkaar raken, wat is dan de inhoud en het doel van zo'n dialoog. Waarover

gaan we met elkaar praten en wat hopen we ermee te bereiken.

Enige tijd geleden stond er in een overigens betrouwbaar ochtendblad een artikel met een opschrift in grote letters: "inhoudelijke dialoog met islam zinloos!" Ik schrok daar wat van, omdat ik al vele tientallen jaren met moslims in gesprek ben. Zou dat allemaal zinloos geweest zijn? Bij nadere lezing van het artikel bleek het te gaan over een brochure van de Belgische hoogleraar islamologie en klassiek Arabisch Vemeulen, getiteld 'Islam en Christendom, het onmogelijke gesprek?' In een interview dat naar aanleiding van die brochure met hem gehouden werd, zegt Vermeulen nogal wat dingen waar ik het absoluut niet mee eens ben, maar hij heeft wel een punt waarover het de moeite waard is om door te praten. Hij noemt bijvoorbeeld de overtuiging van moslims dat de koran het unieke en onfeilbare woord van God is en dat er in de islam geen sprake is van korankritiek zoals er in christelijke kringen wel spraken is van bijbelkritiek. Daarover is een kritisch gesprek inderdaad niet zinvol. Enkele maanden geleden sprak de islamologen Prof. Riffat Hassan bij een bezoek aan Nederland over *unnegotiable points*, zaken waarover niet onderhandeld kan worden. Ik vind de term *ononderhandelbaar* niet zo gelukkig – alsof het in de dialoog om onderhandelingen gaat – maar de bedoeling is duidelijk. Er zijn geloofsovertuigingen die een moslim niet kan en niet wil opgeven en die hij of zij dus ook niet in de waagschaal van een dialoog wil leggen. Maar dan moet toch onmiddellijk gezegd worden dat precies hetzelfde voor christenen geldt. Ook voor hen zijn er overtuigingen die ze niet kunnen en willen opgeven. Betekent dat nu dat er over zulke zaken helemaal niet gesproken moet worden tussen moslims en christenen? Dat zou ik niet willen beweren, en ook in mijn colleges aan de I.U.R. heb ik met mijn studenten een andere ervaring gehad. Er kan wel over gesproken worden maar dan met de bedoeling om elkaar zo goed mogelijk te begrijpen. Dus volgens de eerder genoemde eerste regel voor de dialoog: probeer de ander te begrijpen zoals hij of zij begrepen zou willen worden. Het zoeken van beter begrip en van wederzijds respect blijft een zinvolle bezigheid, ook in het gesprek over wederzijds onopgeefbare overtuigingen.

Niettemin lijkt het mij ook op grond van ervaring zinvol om ons niet te veel te laten ophouden door gesprekken over zaken waarover we het fundamenteel niet eens zijn. We komen dan niet verder dan een begripvol en respectvol 'agree to disagree.' Belangrijker zijn de gesprekken over de zaken waarover we het wel eens zijn of kunnen worden. Maar zijn die er wel? In 1994 is in Oegstgeest een conferentie gehouden over het onderwerp 'Islamic Revival and the West, Common Values and Common Goals.' Zij werd bijgewoond door mensen uit het westen en door moslims uit de hele wereld. De grote vraag was: hebben moslims en mensen uit het westen gemeenschappelijke waarden?

Bij de voorbereiding van de conferentie was opgemerkt: 'onze waarden zijn totaal verschillend,' maar is het niet veel meer zo dat onze tradities, onze culturele en sociale gewoonten vaak verschillen, maar dat we onze waarden vaak delen. Dat werd op de conferentie in Oegstgeest besproken op een heel grondige en openhartige wijze. In de eindconclusies van de conferentie konden de deelnemers het erover eens worden dat er wel degelijk gemeenschappelijke waarden zijn voor moslims en mensen uit het Westen. De volgende waarden werden opgesomd: eerbied voor de integriteit van alle mensen, eerbied voor de algemene rechten van de mens en onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de toekomst van de mensheid. Daarmee samenhangend onze gemeenschappelijke roeping om de grote problemen van de mensheid aan te pakken zoals: honger, armoede, onrecht en onderdrukking, schending van de rechten van de mens, terrorisme, burgeroorlog, oorlog en genocide.

Ik ben er zeker van dat in het gesprek tussen moslims en christenen de lijst van gemeenschappelijke waarden nog uitgebreid kan worden. En dat een inhoudelijke dialoog hierover zeer zinvol is: waar zijn we het fundamenteel wel over eens, ook al zijn we het over een aantal onderwerpen fundamenteel oneens.

En dan vervolgens, op grond van overeenstemming over fundamentele waarden kunnen we komen tot gemeenschappelijke doeleinden of zoals de conferentie van Oegstgeest het noemde: Common Values, Common Goals.

Bij gemeenschappelijke doeleinden kunnen we denken aan de enorme problemen waar de huidige mensheid voor staat. Zojuist noemde ik er al enige: onderdrukking, onrecht, geweld in allerlei vormen en daar moet dan onmiddellijk de zorg om het milieu bijgevoegd worden. Maar misschien heeft het meer zin om dichtbij problemen te noemen, want tegenover de grote zorgen over de toekomst voelen we ons vaak machteloos, we kunnen er zo weinig tegen doen. Waar we wel wat tegen kunnen doen zijn de dichtbij problemen van omgang met elkaar, van verdraagzaamheid en respect voor elkaars tradities, problemen van verloedering en criminaliteit, van onderlinge vreemdheid en vervreemding.

En zo kom ik tot mijn allerlaatste punt: het doel van de dialoog tussen moslims en christenen. Dan zet ik een aantal dingen die ik genoemd heb nog eens op een rijtje.

In de eerste plaats heeft de dialoog een doel in zichzelf, namelijk dat we met elkaar in gesprek komen, dat we niet meer langs elkaar heen leven, dat we niet in getto's leven of in vormen van apartheid maar samen de Nederlandse maatschappij vormen. En dan zoals al in het begin gezegd: de dialoog kan ons

leren om elkaar te verstaan en respect voor elkaar te krijgen, ook om kritiek te uiten en kritiek te ontvangen, want van goede kritiek wordt iedereen beter. Verder, als derde punt, dat we ons samen gaan inspannen om de fouten in onze maatschappij aanpakken, de dichtbijge fouten en zorgen, en de wereldwijde problemen en dat we leren voor elkaar in te staan en elkaar bij te staan. Ik ben ervan overtuigd dat men voor zulk een dialoog in beide godsdiensten, islam en christendom aanknopingspunten kan vinden, aansporingen om met de ander op de meest betamelijke wijze om te gaan. Dan kan de ontmoeting tussen moslims en christenen een positieve zaak worden, een intercreatieve ontmoeting, waar we allen beter van worden.

(tekening uit nr.100 'Nederlandse islamologen over de islam')

Met een 'helderziend vertrouwen' de islamitisch-christelijke dialoog aangaan.

Simon Lambregs

De r.k. kerk in België maakt op verschillende niveaus, onder voorwaarden, ruimte voor de dialoog met islamitische burenen.

Simon Lambregs, redactielid van 'Begrip' en r.k. pastoor in Genk (B), sprak hierover met Lode Vermeir.

Bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het tijdschrift 'Begrip' hadden we over de ontwikkelingen in de islamitisch-christelijke dialoog een gesprek met Lode Vermeir, bisschoppelijk vicaris voor de Migratie-pastoraal in Brussel en vanuit die opdracht in het aartsbisdom Mechelen-Brussel verantwoordelijke contactpersoon bij de Belgische Bisschoppenconferentie voor de betrekkingen van de Rooms-Katholieke Kerk in België met de islam in België. Hij is voorzitter van het christelijke centrum voor de dialoog in Brussel, bekend als 'El Kalima' en voorzitter van de werkgroep 'Relatie Opbouw Moslims-christenen' binnen 'Kerkwerk Multicultureel Samenleven' in de Vlaamse Bisdommen.

I. 'Ik geloof in de islamitisch-christelijke dialoog.'

Zo opent Vicaris Lode Vermeir ons gesprek dat ik met hem voerde in zijn bureau op het vicariaat te Brussel als ik hem het thema van ons jubileumnummer van 'Begrip' voorstel: 'De dialoog heeft toekomst. Ruimte maken voor anderen.' Hij voegt er onmiddellijk aan toe: deze dialoog dient evenwel te gebeuren onder voorwaarden. Zij kleuren zijn persoonlijke houding in de christelijk-islamitische dialoog, waar hij als Vicaris voor de Migratie in Brussel middenin staat.

1. Als eerste voorwaarde voor

dialoog stelt hij dat beide partners bereid zouden moeten zijn om hun dogmatische opstelling te laten varen. Het gaat daarbij niet om 'Dé Waarheid' te relativeren, maar om ze te ontdoen van haar historische materie. Het mensbeeld en wereldbeeld dat men dikwijls zowel van christelijke als van moslimzijde hanteert, is een uitdrukking in beelden en woorden die historisch bepaald zijn. Dat te relativeren is moeilijk voor beide zijden.

Om alleen maar van de eigen Rooms-katholieke visie te spreken hebben we al vier eeuwen een wereldbeeld en mensbeeld dat eigenlijk niet meer als basis kan dienen voor een gesprek. We zien nog steeds de

kosmos gedirigeerd door een hogere macht terwijl die visie al lang aangetoond is als 'voorbeeld.' God grijpt niet in in de kosmos, die als seculaire materie zijn eigen wetmatigheden kent. Nog steeds wordt, zij het stilzwijgend, de thomistische filosofie en theologie als de enige echte drager van het theologisch gedachtegoed genomen. Als we langs beide zijden aan zulke standpunten blijven vasthouden, zal geen dialoog mogelijk worden. Tenminste als ik onder 'dialoog' versta 'het in gesprek brengen van geloofspunten en inhouden van het eigen geloof én aandacht hebben voor hoe de ander zichzelf ziet.' In die zin gaan de schuchtere pogingen van de gesprekken van het Vaticaan met de kringen van de Al Ahzar-moskee in Cairo, ondanks de twijfels en meningen dat volgens sommigen de islamitische gesprekspartners vervolgd zouden worden, nog altijd verder volgens mijn Romeinse bronnen.

2. De tweede voorwaarde voor dialoog is de ontmoeting te stimuleren tussen levende mensen. Daarbij is het belangrijk dat mensen de moed hebben om elkaar echt te leren kennen met een belangstelling die verder gaat dan alleen de folklore of uiterlijke culturele tradities en vormen.

Deze elementen zijn zeker belangrijk als aanzet en opstap naar diepere ontmoetingen. De ontmoetingen moeten daarom de moed hebben om verder

door te dringen dan deze tradities en folklore, hoe belangrijk ook op zich. Vanuit de eigen tradities zouden we samen met de anderen op een spirituele zoektocht moeten gaan die de dialoog van het samenleven draagt.

Elke mens is immers in elke godsdienst aan zichzelf en aan zijn eigen geloof verplicht dat hij een spirituele zoektocht doet met het oog op het leren kennen van zichzelf en zijn geloof én vervolgens ook met het oog op het in geloof samenleven met de andere en andersgelovige mensen naast zich. De huidige postmoderne consumptiecultuur stelt het soms voor alsof we één smeltkroes van culturen moeten worden, maar dat is geen dialoog.

3. Wat ik als derde voorwaarde voor de dialoog belangrijk vind, is dat we afstappen van de vergelijking van de basisteksten van onze beide godsdiensten. Ik zie geen heil in het vergelijken van de teksten van Koran en Bijbel. Deze vergelijkingen hebben mijns inziens geen toekomst sinds ik daarover een conferentie bijwoonde van Christian Delorme. Koran noch bijbel leven vandaag niet. Zij kunnen wel, hoe eerbiedwaardig ook, en hoezeer ze beide ook neerslag zijn van de geloofsinterpretatie en geloofskristallisatie van de tijd waarin ze geschreven werden, de mensen van nu confronteren met wat zij -koran en bijbel- zeggen, of ons christenen

confronteren met wat 'Jezus Christus zegt.' Want we hebben als christenen immers geen 'godsdienst van het Boek' maar 'de godsdienst van Jezus Christus,' als de incarnatie en menswording van Gods Woord. Het is belangrijk dat bijbel en koran er zijn, maar we kunnen niet in dialoog gaan op basis van de vergelijking van deze teksten.

Lode Vermeir besluit zijn antwoord op onze vraag naar 'heeft de dialoog toekomst' met niets minder dan een geloofsbelijdenis. Hij zegt: Ik geloof in de dialoog tussen christenen en moslims op deze voorwaarden die ik heb aangebracht. Laat ons de dogmatische stellingen verlaten en 'De waarheid' in zijn historiciteit zien, de dialoog van het dagelijks samenleven stimuleren, en de mens van nu als uitgangspunt nemen die met de teksten van bijbel en koran geconfronteerd wordt. Laten we niet andersom de teksten als uitgangspunt nemen.

II. Met een 'helderziend vertrouwen' dialogeren

"Ik heb de boeiendste opdracht in bisdom en Belgische kerk, omdat zij openheid creëert voor en binnen de kerk."

Dat is het geestdriftige antwoord dat we te horen krijgen als we Lode Vermeir vragen om zichzelf aan de lezers van *Begrip* voor te stellen. Onze vraag luidde: Wie bent U en

hoe bent U in de dialoog met moslims terechtgekomen?

1. "Ik ben door mijn persoonlijke pastorale interesse in de dialoog terechtgekomen," zegt Lode. "Ik ben geen islamoloog maar een pastor."

In Molenbeek, een der steden van het Brussels Stadsgebied, was ik werkzaam in de migrantenpastoraal en leefde er temidden van de plaatselijke moslim-gemeenschap.

Zo groeide mijn interesse om hen beter te leren kennen. Toen ik in 1993 benoemd werd tot Vicaris voor de Migratie in het gehele Brusselse Stadsgebied werd mijn interesse een opdracht. Ik vond het fijn dat mijn opdracht in de lijn lag van mijn interesse. Het betekende dat ik naast mijn vicaris zijn voor de katholieke migratiegemeenschappen, een dertigtal in Brussel, ook verantwoordelijk werd voor de betrekkingen met de islam in Brussel. De Islam is de grootste in aantal van de godsdiensten die door migratie zich in Brussel gevestigd hebben. De katholieke migratiegemeenschappen in Brussel, zoals bijvoorbeeld de katholieke Engelstalige en de Poolse katholieke gemeenschap bijvoorbeeld, zijn soms groter dan de Belgische parochiegemeenschappen in het Brusselse. Zo overstijgen ook de islamgemeenschappen dikwijls in grootte de plaatselijke Belgische rooms-katholieke gemeenschappen.

2. "Als vicaris voor de migratie heb ik heb de boeiendste taak in het

bisdom,” zegt Lode, als we hem naar zijn persoonlijke houding en beleving vragen in het gebeuren van de betrekkingen met de Islam. “Ik sta in een continue interculturele ontmoeting binnen het kerkgebeuren zelf en in een continue interreligieuze ontmoeting via de contacten die ik permanent heb. Ik vind het enorm boeiend op voorwaarde dat men de uitdaging aangaat vanuit een dynamische visie op integratie, die een realiteit moet zijn in partnership en niet dat de ene alles moet slikken van de andere. Binnen het kerkgebeuren is het mijn taak om die openheid te creëren naar de andersgelovigen toe. Ik geloof daarbij in een wederkerig elkaar begrijpen én aanvaarden, ieder met zijn eigenheid en anderszijn. Dan kunnen we ook als partners samen het gebeuren maken. In het bijzonder is dit samen maken van een gebeuren van ontmoeting en dialoog ook belangrijk voor de contacten met de islam. Ik vind het belangrijk dat zowel de r.k. kerk als de islam zich beide laten bevragen door elkaar, maar ook dat ik mijzelf nieuwe vragen stel door mijn contact met de ander. Wij zijn als r.k kerk en als islam nog niet zo ver dat dit kan, maar de uitdaging ligt er wel en maakt deel uit van mijn taak binnen de r.k. kerk in Brussel en in België.

3. Kan U ons vertellen over uw persoonlijke hoogtepunten, ontgoochelingen, frustraties in uw

dialoogcontacten met de islam in België en Brussel?

Hoogtepunten

Om te beginnen gaan we samen in op wat volgens Lode ‘hoogtepunten en positief-blijmakende ervaringen’ zijn. ‘Als men zich in die dialoog met de Islam niet begeeft met een houding van hetgeen men in het Frans zegt ‘bienveillant et clairvoyant,’ hij noemt het in vertaling ‘een helderziend vertrouwen,’ loopt men vele frustraties op. Met deze uitdrukking wil ik zeggen dat men goed de realiteit onder ogen moet zien - zien wat te zien is (!) - maar tegelijkertijd moet men een ruimte voor vertrouwen scheppen. Vanuit deze houding van ‘helderziend vertrouwen’ geloof ik in de dialoog en ik heb daarbij al heel wat toffe blijmakende ogenblikken meegeemaakt.

Zo denk ik aan het eerste congres van de Belgische moslims in november 1994 in Brussel naar aanleiding van de twintigjarige erkenning van de islam door de Belgische Staat in 1994. Men vroeg mij op dat congres om het standpunt van de r.k. kerk uiteen te zetten ten opzichte van de erkenning van de Islam in België. Hetgeen ik als een uitdaging aanzag om dit te doen voor een moslimgehoor. Ik sprak daar niet alleen als Brussels Vicaris voor de migratie in het algemeen maar als nationaal vertegenwoordiger en plaatsvervanger van kardinaal

Danneels zelf en de Belgische bisschoppenconferentie.

Een ander hoogtepunt vind ik een ervaring die ik persoonlijk had met moslims in mijn straat in Schaarbeek, waar ik woon, bij gelegenheid van de bedeling van een Ramadanfeest-gelukwenskaart, die we hen sedert enkele jaren bezorgen. Het zijn bijzondere momenten van ontmoeting met deze gelukwenskaarten bij gelegenheid van deze kleine maar armenselijke attentie aan moslimburen in de straat.

Een derde hoogtepunt van ontmoeting waren de ontmoetingen naar aanleiding van de moord op pater Charles Deckers, Witte Pater, en oprichter van het Brussels r.k centrum 'El Kalima' voor de opbouw van de relaties met de islam. Toen hij in Algerije vermoord was, hebben we ook in Brussel een herdenkingsdienst gehouden voor hem. De grote aanwezigheid van moslims op die herdenking en dat waarvan de moslims op dat moment bij de herdenking getuigden, vond ik een sterk moment.

Deugdloze ervaringen zijn voor mij ook de islamo-christelijke gebedservaringen in het kader van 'El Kalima.' Samen met de ruime contacten met 'Les amis de l'Islam,' die elk jaar op 30 december plaatsvinden in Galmaarden met een 200-tal mensen, een gelijk getal van

christenen en moslims, in partnerschap plaatsvinden. Deze ervaringen situeren zich op het vlak van een gezamenlijke spirituele zoektocht van christenen en soefi-moslims.

De persoonlijke contacten met de Executief van de Moslims in België evalueer ik als positief. De nieuwe Executief hebben we tot hier toe nog niet ontmoet.'

Ontgoochelingen

'Mijn ontgoochelingen zijn vooral gelegen op het vlak dat onze uitnodigingen nog zo weinig respons vinden van de zijde van islamvrienden. Er is een beweging van ons naar hen, maar de omgekeerde beweging naar ons toe gebeurt zeer weinig. Wij mogen 'bij hen gaan kijken,' 'wij worden uitgenodigd,' maar zij komen weinig of niet in de omgekeerde richting.

Bijzonder ontgoochelend is op de tweede plaats de afwijzing van de islamo-christelijke dialoog in de eigen kerkelijke kringen, zowel in de hiërarchische kringen als bij de gewone katholieke gelovigen. Bij rapporteringen die soms gebeuren in hiërarchische kringen komt het ongeloof in de dialoog nogal eens naar boven met de woorden die Paulus te horen kreeg van zijn toehoorders op de Areopaag in Athene: 'Daarover zullen wij U later nog wel eens horen.' Vele

afwijzingen gebeuren naar aanleiding van berichten over de opkomst van het islamitisch fundamentalisme in Europa, dat sterk inwerkt op de beeldvorming over de betrouwbaarheid van de islam in de dialoog.'

Echte dialoog?

Onze vraag is dan ook: denkt U dat we aan de echte dialoog al toe zijn? Zonder wachten luidt zijn antwoord: 'Ik denk dat we aan de echte islamitisch-christelijke dialoog nog niet toe zijn.

Ik voeg daar echter onmiddellijk aan toe dat wij, wanneer we nu niet onmiddellijk de stappen zetten die nu kunnen gezet worden, al zijn ze nog zo klein, dat we dan wellicht nooit meer tot echte religieuze islamitisch-christelijke dialoog komen. Als ik nu kleine stappen zet, ook al zie ik er het resultaat nu nog niet van, zijn die belangrijk voor de toekomst van de dialoog, zij het misschien over 75 jaar. Om hem zeker dan mogelijk te maken moeten we vandaag de stappen zetten die nu al kunnen....'

III. Hoe we ruimte maken en kansen scheppen voor de islamitisch-christelijke dialoog met onze moslimburen

Als we Lode Vermeir vragen om een terugblik te geven op de opbouw van de betrekkingen van de Rooms-Katholieke Kerk in België met de islam, is zijn mening dat het 'een ruimte maken is voor de Moslimburen in ons midden.' Het gaat

(tekening uit nr. 126

'De Islamitische wet en de moderne tijd')

Alle mensen zijn gelijk als de tanden van een kam

daarbij niet alleen om verdraagzaamheid maar ook om actief hen in ons Belgische godsdienstige samenlevingslandschap een eigen plaats te erkennen.

Wij vragen hem een historische opsomming in vogelvlucht van hetgeen verschillende organismen in de Belgische r.k. kerkgemeenschap hebben gedaan om openheid te creëren naar de aanwezige moslimburen in hun midden.

1. 'El kalima,' christelijk centrum voor de betrekkingen met de Islam in Brussel werd in 1977 opgericht. In 1993 werd hij als vicaris lid van het team van 'El Kalima' zes jaar geleden, en een jaar later werd hij voorzitter. In aanwezigheid van kardinaal Danneels vierde 'El Kalima' twee jaar geleden haar twintigste verjaardag. Zijn aanwezigheid was een erkenning van de hiërarchie voor het dialoogwerk van 'El Kalima.' Binnen de eigen christelijke gemeenschap heeft het heel wat bewustmakingswerk en openheid voor gesprek met de moslimburen tot stand gebracht.

2. 'De Interdiocesane Commissie voor de Betrekkingen met de Islam,' afgekort I.C.B.I. en in het frans C.I.R.I.(Commission interdiocesain pour les relations avec l'Islam) is een tweetalige commissie, verbonden met het episcopaat, waarvan de werking in 1993 werd stilgelegd. Zij werd in 1977 door de Belgische bisschoppen opgericht. Ze adviseerde het Belgisch episcopaat in haar betrekkingen met de islam en stelde op meerdere vlakken adviserende en informatieve dossiers samen omtrent de christelijk-islamitische betrekkingen zoals o.m. over gemengde huwelijken en de aanstelling van consultants bij gemengde huwelijken, godsdienst- onderwijs e.a.

In 1993 organiseerde commissie nog een studiedag voor alle kerkelijke vormings-instellingen over de informatieve vorming omtrent de Islam voor toekomstige kerkverantwoordelijken vanuit het I.C.B.I. namen ook Belgische islam-specialisten deel aan het informele europees interkerkelijke forum van de zogenaamde 'Journées d'Arras' dat reeds meer dan twintig jaar bestaat en door bisschop Huyghes van Arras de eerste maal in het seminarie van Arras op zijn initiatief was samengekomen.

3. In 1993 werd van de zijde van de Vlaamse bisdommen 'Kerkwerk Multi-cultureel Samenleven' opgericht, waarin een werkgroep werd samengesteld die uiteindelijk

als naam Werkgroep voor 'Relatie Opbouw Moslims Christenen' kreeg. Van deze werkgroep is Lode thans voorzitter. Van de zijde van de Waalse bisdommen is men niet overgegaan tot zo'n werkgroep. Wel behartigt 'El Kalima' de relatie-opbouw voor Brussel en dikwijls ook voor Franssprekend België.

Bisschop Paul Schruers van het bisdom Hasselt, binnen de bisschoppenconferentie samen met Hulpbisschop Paul Lanneau van Mechelen-Brussel, verantwoordelijke voor 'Pro Migrantibus,' heeft steeds aangemoedigd om deze relatie-opbouw van de christelijke gemeenschap met de moslim-gemeenschappen te bevorderen en de werkgroep R.O.M.C. te erkennen als gesprekspartner voor de bisschoppenconferentie, alhoewel het geen commissie is van de bisschoppen zoals het I.C.B.I. dat was. Hij vroeg Lode Vermeir uitdrukkelijk om in Wallonië, naar vergelijking van Brussel en de Vlaamse Bisdommen, een gelijkaardig initiatief voor de betrekkingen met de islam te starten in samenspraak met de vicarissen voor de migratie in de Waalse bisdommen. 'El Kalima' en R.O.M.C. hebben met elkaar contact en overleg. Binnen de mogelijkheden die er zijn - er zijn geen vrijgestelden voor deze werkgroep - zijn er goede activiteiten. Samen met 'El Kalma' stimuleren de bisschoppen en het Oecumenisch Overleg van de Kerken in België het uitgeven van de

jaarlijkse brief met gelukwensen aan de moslims bij het Ramadanfeest, zijn er contacten met de Executief van de moslims in België e.a.

4. In het kader van de Migratie-pastoraal van de r.k. kerk in de grote Europese Steden heeft er jaarlijks in een andere Europese grootstad een Europees congres plaats van de vicarissen voor deze grootsteden-migratiepastoraal.

In 1998 in Milaan werkten Brusselse en Belgische modellen, zoals o.m. de eenvoudige Ramadan gelukwenskaart, inspirerend voor de relatie-opbouw met de moslims in andere Europese grootsteden ver-, telde Lode. Een eenvoudig menselijke-relatie-bevorderend klein initiatief uit de Brusselse dekenij van Schaarbeek kan alsoo ook anderen helpen: om dat intermenselijke in de relaties met moslims gaat het de pastor, die Lode Vermeir in hart en nieren is.

5. Hoe was en is in de praktijk de samenwerking met het Executief van de Moslims in België vragen we uitdrukkelijk.

Met vorige Executief werden vanuit het R.O.M.C. en 'El Kalima' goede contacten opgebouwd, vertelt Lode. Thans zijn deze contacten met het nieuwe Executief nog niet hernomen daar deze Executief nog zijn eigen plaats moet bepalen.

Met de vorige Executief was er o.m. de merkwaardige deelname van katholieke medewerkers aan hun

vormingsprogramma voor islam-consultoren in het gevangeniswezen en de hospitalen. Katholieke priesters, aalmoezeniers in hospitalen en gevangnissen, stelden hun kennis en hulp ter beschikking voor de vorming van islamitische consultoren. Alhoewel deze vorm van godsdienstige hulpverlening niet islamitisch is, blijkt toch dat de moslims na deze vormingskansen zelf iets zijn gaan zien in deze vormen.

Zijn dit misschien eerste tekenen van uitzichten op een zogenaamde 'Europese islam' die nieuwe elementen in de islambeleving inbrengt, vroegen we ons af in ons gesprek. Ook het zogenaamde 'godsdienstles geven op de wijze van de katholieke catechese aan kinderen' is voor de in België zich integrerende islam iets nieuws dat in de hartlanden van de islam niet op deze wijze aanwezig is. Vertaalwerk van lessen en advies van katholieke plaatselijke catecheten helpt o.m. Turkse moslimleerkrachten in het opstellen van godsdienstboeken en een leerprogramma voor het islamonderwijs in primair en secundair onderwijs.

6. Lode Vermeir is contactpersoon voor de doorstroming naar de bisschoppenconferentie voor adviezen betreffende alle contacten met de islamwereld vanuit andere commissies, organisaties, instellingen en diensten.

Contacten van de Kerk naar de moslims toe, zoals de contacten naar de huidige Executief worden door de katholieke Kerk op dit ogenblik informeel gehouden totdat de Executief zijn plaats binnen de Islam gevonden en verworven heeft.

De Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog, onder leiding van kardinaal Arinze, heeft in de Belgische Kerkprovincie zijn contacten via Lode, die deze aan de groepen doorspeelt. Zo loopt thans een enquête vanuit de diensten van kardinaal Arinze over 'de nederliggende spiritualiteit voor de katholieken om de interreligieuze dialoog te voeren.'

Voor dit doorstromen naar boven vindt Lode het ook belangrijk dat er een doorstroming is van beneden uit de plaatselijke en regionale initiatieven zoals 'El Kalima' in Brussel, 'Het Abrahamhuis' in Genk en andere centra elders.

IV. Niet je eigen geloof relativeren, maar het relationeren.

'Zijt ge uw eigen godsdienst anders gaan zien sinds ge in de dialoog met moslims staat?' vragen we.

Het antwoord van Lode luidt onomwonden 'Ja.'

'Het gaan erom onze eigen *geloofs*erfenis te erkennen, *kritisch te beoordelen* opdat je vanuit je geloof *toekomst kan maken*.'

We zijn immers met velen op weg naar 'de Waarheid.' Maar 'Dé' Waarheid bezit niemand: geen enkele

godsdienst kan zich daarop beroepen. Wel is ieders Weg voor hem heilig. Als ik mijn Weg niet heilig zou noemen voor mij zou ik te kort schieten. Die Weg is voor mij heilig in de mate dat hij mij 'heel/heil' maakt. En voor die heel-wording zijn de contacten met andersgelovigen bijzonder belangrijk.

De religieuze dialoog met de Islam is voor mij een kans voor de bevraging van mijn eigen geloof. Niet om mijn geloof te relativeren, maar wel om mijn geloof in relatie te brengen. De franse denker Delorme zegt 'ce n'est pas une question de relativité, mais c'est une question de relationelle' - het relationeel maken van mijn geloof zal de dimensie van de broederlijke liefde inbrengen in mijn contacten. Mijn geloof wordt dan niet afgezwakt maar in relatie van liefde gebracht.

Ik ben het als gelovige mens aan mezelf verplicht om op spirituele zoektocht te gaan. Hierin inspireert mij de franse denker Marcel Legaux die mij drie werkwoorden aanreikt waar ik bijzonder veel van houd: 'hériter, critiquer pour dépasser.' Ik erf van de rijkdom van de Kerk en moet me gedragen als een goede erfgenaam. Ik moet dat echter ook ernstig, en niet stilletjes, onder kritiek stellen en durven bevragen en er een spirituele zoektocht van maken. Slechts wanneer ik het geschenk van mijn erfenis waardeer en het durf te bevragen zal ik ook open en overschrijdend toekomst kunnen

maken zowel voor mezelf als voor de Kerk. Deze zoektocht opent me voor de andere godsdiensten die ook op weg zijn naar de waarheid.

Zo is zijn visie op Jezus Christus verdiept geworden door zijn persoonlijke zoektocht. Jezus Christus is sterker dan voordien 'de incarnatie van Gods Woord' geworden. Jezus is in zijn menswording steeds meer 'een openbaring van God' geworden. De theologie van de Kerk die in Jezus Christus 'twee naturen in één Persoon' ziet komt in de post-moderne reflectie van de procestheologie steeds meer in vraag. Het heeft te maken met het ons ontdoen van de oude materie van onze nog helleens-christelijke theologie, waarover in het begin van ons interview sprake was. Door zijn contacten met de islam is zijn visie op Jezus Christus een zoektocht geworden, waarbij Marcel Legaux zijn inspirator is, waardoor ook Marcel Hendricks, S.V.D., zich laat inspireren in zijn filosofisch boek 'En gij geeft ons een andere toekomst.'

V. De dialoog heeft toekomst: ja, indien de geloofsbeleving en spiritualiteitsbeleving in en van beide godsdiensten de vindplaatsen en de ruimte worden voor de dialoog.

'Ik heb bij het begin van dit gesprek al volmondig 'ja' gezegd aan de toekomst van de dialoog tussen christenen en moslims,' zegt Lode

Vermeir als we hem uitnodigen om enkele ruimtescheppende toekomstperspectieven voor ons te openen.

'Waar haalt ge de moed vandaan om door te gaan?' vragen we hem dan.

'Om eerlijk te zijn moet ik zeggen dat ik betwijfel of de dialoog, waarover men zoveel spreekt in kerkelijke kringen, een reële kans maakt voor de hoogste kerkelijke hiërarchie, zomin trouwens als de binnenkerkelijke dialoog.'

Wij: 'Komt dat niet doordat de teksten van het Concilie tot op heden zo normatief zijn opgesteld, beginnend met het welbekende document van 'Nostra Aetate'(1965), toen en tot vandaag? Tot op heden neemt de Kerk haar eigen denken en spreken als norm om alle anderen te beoordelen: het post-copernicaanse denken, volgens hetwelk niet de zon om ons maar wij (met de andere godsdiensten) rondom de zon draaien is nog niet leidend geworden voor het theologisch denken van de Kerk.'

Lode: 'Méér nog, in 1965 met 'Nostra Aetate' was er openheid vanwege de Kerk voor de dialoog met de islam en de andere godsdiensten. Maar met 'Dialoog en Missie' in 1984 is die open deur van toen op een kier gezet.'

Wij: 'En in de persoonlijke belijdenis van Paus Johannes-Paulus II 'Over drempel van de Hoop' is die deur volledig gesloten. Het eigen nor-

matieve denken is de enige vindplaats voor de waarheid en de zoektocht wordt uitgesloten. Het mens- en wereldbeeld is in de Kerk nog voor-copernicaans, terwijl de christenen die in de dialoog met de moslims (en andere godsdiensten) zijn gaan staan in ons eigen leven het drama van Copernicus opnieuw beleven: we komen uit 'het oude beeld waarmee we zijn gevoed en opgegroeid,' we hebben moeizaam zelf de stap gedaan naar anderen rondom ons, we zien en geloven in het nieuwe beeld van God, mensen en wereld, die wachten zoals Copernicus om onze visie op het gebeuren te geven als onze tijd en generatie voorbij is. We zien het: de zon draait niet rondom ons, maar wij en de andere godsdiensten draaien onze eigen baan volgens onze eigen unieke openbaring rond de zon. Zo draaien wij rondom God en draait niet God rondom ons. Misschien staat er toch weldra 'een Galilei van de theologie' op onder ons die hardop zal zeggen en aantonen 'dat een nieuw tijdperk al begonnen is.' Maar zullen wij zelf volhouden en het nieuwe tijdperk nog zien in onze generatie?'

Lode: 'Daarom geloof ik dat de Kerk die Copernicaanse omwenteling nog moet maken. Dat vraagt geen weg terug noch naar devotionele dingen noch naar een gevoelskader waarin de mens zich goed voelt, maar het vraagt de aanvaarding van de

uitdaging van een wereld en mensbeeld waarin het geloof rekening houdt met de realiteit van de wetenschap binnen het postmoderne denken.'

'Hoe kunnen we dan ruimte maken voor deze dialoog en voor de anderen?'

'De dialoog is mogelijk en heeft toekomst,' zegt Lode, 'als een aantal voorwaarden die in ons gesprek al ter sprake kwamen vervuld zijn. We zetten ze aan het slot nog even op een rij en onderlijnen bijzonder daarbij in de lijn van het belang van de 'spirituele zoektocht' het belang van de geloofsbeleving en spiritualiteitsbeleving in zowel de kerk als in de islam.

De islamitisch-christelijke dialoog kàn:

a. als hij gebeurt met een 'helderziend vertrouwen'

b. als hij met zachtheid gebeurt. Want het geloof is voor beide partners, moslims zowel als christenen, een gevoelig domein. Als men aan mijn geloof raakt, raakt men een heel diepe snaar. Daarom moet men elkaar niet om de oren slaan met argumenten bij 'zware uitspraken' maar moeten we met mildheid elkaar tegemoet gaan.

c. Dit moeten we doen met een wil tot liefhebben, in de aard van de Italiaanse uitdrukking 'Io ti voglio

bene' ('Ik wil voor jou het goede'= 'ik hou van je'). We moeten ons geloof niet relativiseren maar 'in liefde relationeren.' Als ik een moslim van mijn straat graag zie, dan moet ik ook Mohammed die veel voor hem betekent, graag zien. En als een moslim in mijn straat mij graag ziet, dan moet hij ook Jezus, die alles voor mij betekent, graag willen zien.

Dan moeten we elkaar aannemen zoals elk zichzelf ziet in zijn geloof en zijn omgaan met zijn heilige teksten.

d. Belangrijk is ook dat we doorzetten en het niet opgeven bij ontgoochelingen en tegenkantingen die we allen in onze godsdienstige kringen kunnen hebben.

e. Daarbij kan ik nooit van de ander de wederkerigheid opeisen. We kunnen ze alleen maar hopen. We kunnen niet zeggen 'zolang jullie niet in Saoedi Arabië toelating geven voor een kerk, kunnen wij geen moskee toelaten.'

- In dit verband wezen we Lode op een artikel dat over de Islam spreekt in de documenten van de Europese Oecumenische Samenkomst van Graz in 1997 (in *Graz, ontmoeting, geschenk en belofte*. Tongerlo: AKL, en Pax Christi-Vlaanderen 1998, p.40-50). Daarin onderlijnen we bij 'de wederkerigheid van godsdienst-vrijheid, gegeven door de godsdiensten aan elkaar': dat het

geven van een (wederkerige) plaats aan de andere inherent is aan een goede beleving van mijn eigen godsdienst. Steunend op onze eigen Heilige Schriften in bijbel (voor christenen) en in koran (voor moslims) 'moeten' we elkaar wederkerig ruimte geven!

f. Lode beaamt dit met de affirmatie 'dat het grootste werk voor de dialoog christenen-moslims te doen valt in onze eigen godsdiensten: voor de christenen ligt dit werk voor dialoog te doen binnen de Kerken van de christenen, en voor de moslims door henzelf binnen de eigen gemeenschappen in de islam.'

g. 'Tenslotte,' zegt hij, 'zie ik de meeste kansen voor de interreligieuze dialoog via de spiritualiteitsbeleving en de geloofsbeleving van elke godsdienst. Een consequente beleving van mijn eigen geloof brengt mij zelf het dichtst bij God en het dichtst bij de ander. De hoogste vorm van geloofsbeleving is de geestelijke wedijver, te lezen bij Paulus maar evenzeer in Koranpassages: dat brengt me het dichtst bij God en dichtst bij de anderen, ook bij de andersgelovigen.'

Tot slot: wie in dialoog gaat brengt zijn gevoelens mee.

Ons gesprek nam ruim twee uur in beslag zonder dan nog de voorbereiding mee te rekenen. Maar het was de moeite waard: onze samenspraak werd tot een boeiende

uitdaging om de dialoog tussen christenen en moslims in België, beleefd vanuit de r.k. kerk, voor onszelf en voor onze inzet duidelijk voor ogen te brengen met zijn rationaliteit, maar ook met al zijn zoekende emotionaliteit voor onszelf, in onze kerk en samenleving. We vonden het van belang te erkennen dat we onze emoties inbrengen in onze dialoog: heb ik beelden over moslims of over christenen die door angst gekleurd zijn dan wel door gastvrijheid en openheid dan zullen telkens onze contacten anders verlopen. Bovendien is in onze kerkpastoraal de emotionaliteit dikwijls gebannen. Ook in onze relaties met de andere godsdiensten is dit het geval. We denken en handelen wel met onze gevoelens erbij inbegrepen maar we onderkennen

onze gevoelens niet en laten ze niet toe. Ze blijven confuus aanwezig in geheel ons denken. Als we ze in de dialoog inbrengen, wordt de dialoog ook menselijk verdiept. De psychologie van en in de godsdiensten is nog weinig erkend maar speelt ook in de interreligieuze dialoog vandaag en in de toekomst een voornamelijk rol. Om een bekende zin te parafraseren kunnen we dan zeggen: 'Hoe beter ik Jantje ken, ook met zijn gevoelens (angsten, woede, liefde enz.), hoe meer Jantje en ik voor elkaar kunnen betekenen': met een 'helderziend vertrouwen' kunnen we dan samen de weg van begripvol samenleven gaan.

Simon Lambregts, Kolderbos-Langerlo, Genk; lid Abrahamhuis, Genk.

DIALOOG BEGINT MET DE C.... VAN COMMUNICATIE

Cokkie van 't Leven.

Een interview met Coşkun Çörtiz.

Nederlandse moslim, consulent, jurist en CDA-politicus

Hoe een Turkse jongen uitgroeide tot moslim politicus voor het CDA.

'Twintig jaar geleden had ik dit niet voor mogelijk gehouden. Ik koesterde andere dromen archeologie studeren bijvoorbeeld. Maar mijn ouders waren bang dat daar geen droog brood mee te verdienen zou zijn. Heel leuk trouwens: ik ben nu toch betrokken bij het oudheidkundig bodemonderzoek... in Haarlem!'

Gepolderd in Haarlem

Mijn eerste indrukken toen ik als kleine Turkse jongen aankwam in Nederland waren de dieren in onze klas: goudvissen, marmotten en konijnen. In Turkije lopen de paarden en ezels buiten in de wei en een vis ligt op je bord om gegeten te worden. En de fietsen! Die vreemde wezens die zich voortbewegen op twee wielen met een stang daartussen. Ik ben geboren in Turkije en gepolderd in Nederland.

Wij kwamen in Haarlem aan in de zeventiger jaren. Ik was bijna zeven. Sinds die tijd heb ik in Haarlem gewoond. Ik ben opgegroeid tussen de polders. Ik houd van de heuvels in Turkije, maar ook van het weidse vergezicht van het Nederlandse land.

Mijn familie woonde hier in een huis drie straten verderop. Wij hadden eerst, net als zovele andere migranten, zes maanden in een pensionnetje gezeten. Vader was toen al vijf jaar in Nederland. Mijn ouders wilden niet dat hun kinderen tijdens de opleiding

van schooltype zouden moeten veranderen. Zij hebben uiteindelijk al hun kinderen de school in Nederland af laten maken. Dat is de reden dat zij hier langer gebleven zijn. Acht jaar geleden zijn zij teruggekeerd naar Turkije, naar hun vissersdorp aan de Zwarte Zee.

Soms denk ik... stel dat ik niet naar Nederland was gekomen. Zou ik dan ook zo bezig zijn geweest met jongeren? Als mijn Pa advocaat of dokter was geweest dan had ik hier niet gezeten. Dan was er een heel andere lijn gaan lopen. Dan kijk ik naar de mensen in mijn dorp - hoe zijn zij terechtgekomen? Ik ben mijn ouders heel dankbaar dat zij deze keuze gemaakt hebben.

Ik wil proberen om nooit te vergeten waar ik vandaan kom. Ik ben de gemeenschap iets schuldig. Altijd hebben er mensen om mij heen gestaan, mijn ouders, maar ook anderen, die mij hebben begeleid.

Sinds de middelbare schooltijd ben ik altijd actief geweest. Om te beginnen

in het leerlingen parlement. In die tijd heb ik voor de eerste - en de laatste - keer in mijn leven gestaakt: voor een beter loon voor onze docenten. Ik schreef in de schoolkrant en raakte toen al betrokken bij een migranten jongerenorganisatie die later uitgroeide tot het 'Institute for International Migration Issues.'

Ook tijdens mijn rechtenstudie bleef ik actief met mensen bezig: vooral met migranten en hun rechten. Ik merkte dat het soms al helpen kon om tijdens rechtszittingen voor vertaling te zorgen. Binnen de moslimgemeenschap werd ik trots 'ons advocaatje' genoemd.

Christelijke politiek

Totdat iemand mij in een interview vroeg of ik er niet aan dacht om in de politiek te gaan. En zo ja, welke partij dan... Ik noemde het CDA en kort daarna werd ik door die partij gepolst. Ook nadat ik alle partij programma's doorgekeken had bleef ik aangehouden tot deze partij. Met name omdat je daar de levensbeschouwelijke vragen terugvindt die voor mij zo belangrijk zijn. Bij andere partijen kreeg ik soms het gevoel dat ik wel lid mocht worden, maar dat ik dan wel mijn 'islamitische jasje' uit moest trekken.

Inmiddels ben ik raadslid en vice-fractievoorzitter voor het CDA in de stad Haarlem en actief betrokken bij de landelijke politiek. Ik werk mee aan de opbouw van een CDA Centrum

voor Religie en Politiek naar het model van de Rode Hoed.

Ik was al langer actief in christelijke kringen, bij de Werkgroep Migranten van de Raad van Kerken van Amsterdam, bij Pax Christi en bij Pro Vita (een christelijke juristenvereniging die opkomt voor de bescherming van het leven). In deze organisaties herkende ik mij in het intermenselijke en het streven naar naastenliefde.

Ik probeer boven alles dat idealisme scherp te houden. Natuurlijk word je ouder en steeds meer realist. Maar ik probeer niet te vervallen in het denken in louter structuren. Het gaat uiteindelijk altijd om mensen - ook in het politieke leven en als gemeenteraadslid. Daarom blijf ik organisaties zien als een middel. Ook de organisatie van moslims in Nederland volgens het verzuilingsmodel is uiteindelijk een middel. Niet het model is de norm, maar de mensen. We moeten blijven kijken wat de mensen zelf een goede keuze vinden. Dat is de beste vorm van emancipatie.

Jonge moslims in Europa

Op dit moment werk ik als consulent jongeren en onderwijs bij het Amsterdams Centrum Buitenlanders. Voor mij is en blijft onderwijs de basis voor ieder vorm van integratie. Het is ontzettend jammer dat niet alle allochtone jongeren hun verantwoordelijkheid nemen en hun kansen ten volle benutten. De meeste van hen zijn

hier geboren. Zij kennen twee rijke culturen en spreken twee talen. Niemand kan beweren dat hij of zij niet studeren kan - door geldgebrek bijvoorbeeld. Jongeren kunnen dit niet afdoen door alles te wijten aan "Hullie": hun ouders, de politie, de school of aan de politiek - en nooit aan zichzelf... We gaan veel te licht om met de eigen verantwoordelijkheid: uiteindelijk moet een mens het toch zelf doen.

Ik heb altijd al grote interesse gehad in verenigingen: van kindercrèche tot voetbalvereniging, van muziek tot kunst, maar toch vooral voor jongerenorganisaties. Ik ben een van de oprichters van het "Council of Europe Minority Youth Committee." De CEMYC was en is nog steeds de eerste en enige internationale allochtone jongerenorganisatie. Veel van de vraagstukken waar moslim jongeren mee te maken krijgen - zoals identiteit, werkgelegenheid en discriminatie - gaan nationale grenzen te boven. Wij vielen onder de Raad van Europa. Met hun steun kregen wij het voor elkaar dat enkele Turkse jongeren uit Europa terugkeerden om jongeren in Turkije bij te scholen op het gebied van het internationaal jongerenwerk.

Je ziet in Europa in feite verschillende stadia van ontwikkeling van islamitische jongerenorganisaties. In Engeland lopen migrantenorganisaties ver vooruit. In Frankrijk en Duitsland zijn ze ongeveer net zover als wij en in Denemarken komen ze eraan. We

doen het helemaal niet zo slecht in Nederland.

Ik voel me rijk met mijn twee tradities - de Nederlandse christelijke en de Turkse islamitische. Door mijn

(tekening uit nr. 127 'Bekeren: breuk of transformatie')

Afro-Amerikaanse Surinamers als nieuwe moslims

De sji'iet mag in tijden van groot gevaar zijn geloofsovertuiging verborgen houden!

nr. 78 'De Sji'ieten als minderheid in de islam en in Nederland')

internationale ervaring kan ik bovendien zaken goed met elkaar combineren.

Daarom is voor mij het begrip integratie achterhaald. Het woord suggereert dat je ergens vandaan komt en naar iets anders toe gaat. Ik wil juist combineren uit verschillende achtergronden: mijn Turkse origine met het land waar ik leef, mijn kleine

vissersdorpje met het groene polder-model, ik combineer elementen van de islam met het christendom. Zo creëer ik een nieuwe positie, een nieuwe identiteit: niet typisch islamitisch of Turks en ook geen ratjetoe. Met deze keuze van elementen uit verschillende culturen verrijk ik mijzelf en mijn omgeving - intercreatie in plaats van integratie

Islamitische organisaties

De Islamitische Raad Nederland was voor mij de eerste kennismaking met een islamitische organisatie. Het was een uitdaging. De IRN was de eerste koepelorganisatie waarin de moslim-organisaties uit de Turkse, Surinaamse en Marokkaanse gemeenschap samenwerkten op basis van een religieuze levensbeschouwing.

Het was een moeilijke tijd. Wij moesten één stem laten horen en optreden als intermediair naar de politiek, de maatschappelijke organisaties en de kerken. Het bestuur kreeg te maken te maken met cultuurverschillen en ook met persoonlijke vetes. Ik was de helft jonger dan andere bestuursleden

Maar toch was dit werk met drie grote organisaties uniek. Het bestuur heeft een heel aantal belangrijke zaken op de agenda kunnen zetten, onder andere de vraag naar een imamopleiding in Nederland. Het CDA heeft hier in 1994 zelfs een motie over aangenomen. De IRN werkte als katalysator. Er zijn in die tijd drie concurrerende koepelorganisaties van moslims

ontstaan: de Nederlandse Moslim Raad, Nederlands Islamitische Raad en later, als jongste telg, de Raad van Moskeeën. Dat heeft de organisatiegraad onder moslims zeker versterkt.

Vanaf 1993 ben ik voorzitter van de Bijzondere Leerstoel Islam aan de Universiteit van Amsterdam. Het is van belang het debat over de islam in Nederland ook op intellectueel niveau aan te gaan. De leerstoel is gekoppeld aan de universiteit, maar van daaruit willen we het maatschappelijk debat aangaan. Wij hebben vorig jaar een boek uitgegeven over 'islam en mensenrechten.' Voor mij is de islam tot nu toe nog te veel de grote afwezige in het maatschappelijk debat over ethische vragen, over medisch ethische kwesties, over economie, over milieu. Waarom bijvoorbeeld geen islamitische vredesbeweging in Nederland?

Hirsch Ballin heeft destijds het vraagstuk van burgerschap in relatie tot verschillende levensbeschouwingen geïnitieerd. Inmiddels is dit idee voortgezet en bestaat er een 'Stuurgroep Islam en Burgerschap.' Dat is een spannende en nuttige ontwikkeling - namelijk om het concept burgerschap uit te werken vanuit een islamitische invalshoek.

Momenteel ben ik actief als voorzitter van de Programma Raad van de Nederlandse Moslim Omroep en betrokken bij de Stichting voor Islamitische Kunst en Cultuur. Ook dat zijn

belangrijke dimensies in de opbouw van de moslim gemeenschap.

De islam is onderdeel van de 24-uurs economie van mijn dagelijkse doen en laten, mijn inspiratiebron. De islam maakt dat ik bepaalde levensbeschouwelijke vraagstukken uiterst belangrijk vind. De rol die ik voor mijzelf weggelegd zie is die van bruggebouwer: tussen CDA en islam, de vredesbeweging en islam, de islamitische gemeenschap in Nederland en de jongeren.

Nederlandse islam?

De islam is hier op bepaalde manieren zeker aan het veranderen. Neem bijvoorbeeld de rol van moskeeën als stedelijke religieuze centra. Rond de moskeeën worden fiets- en computercursussen verzorgd en veel sociaal maatschappelijke activiteiten uitgevoerd. In Turkije of Marokko is de moskee traditioneel een plaats voor gebed en andere religieuze zaken.

In moskeeën waar de eerste generatie nog steeds de touwtjes in handen heeft ligt, ook in Nederland, de nadruk meer op religieuze activiteiten. Maar de moskeebesturen waar jongeren het voor het zeggen hebben, organiseren ook veel buurtactiviteiten. De maatschappij kan deze activiteiten van het zogenaamde middenveld niet links laten liggen. Dat is veel te lang gebeurd.

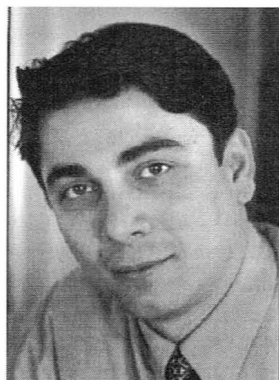
Nederlandse islam betekent voor mij dat gelovigen op gelijkwaardig niveau contacten kunnen aangaan. De imam heeft een functie in de opbouw van de

buurt. Daarvoor moet hij liefst zelf die communicatie machtig zijn! Zonder taalkennis geen contact met je burens - en dat laatste is een van de voorschriften die de islam ons voorhoudt.

Verder is er een specifieke poldermentaliteit: een kritische houding tegenover structuren. In Turkije zijn mensen toch meer gezagsgetrouw. Je merkt dat het bij tijd en wijle botst tussen eerste en latere generaties. Ook dat heb ik aan den lijve ondervonden. Onder jongeren zie ik vooral in de laatste jaren veel vernieuwing. Zij leggen de vetes van de eerste generatie naast zich neer. Zij richten eigen studentenverenigingen op. Zij denken minder in nationaliteiten en meer in wat hen bindt, namelijk de islam. Laten we niet vergeten: met de meeste jongeren - zo'n tachtig procent - gaat het goed.

Neem de jonge islamitische vrouwen. Zij komen vaak heel bewust op voor hun eigen identiteit. De eerste generatie kende toch een bepaald 'geloofsautomatisme.' Als ik aan mijn moeder vraag waarom zij een hoofddoek draagt doet zij dat omdat haar eigen moeder het ook deed. En ook mijn vader bidt omdat zijn vader het deed of "omdat dat bij ons hoort." Stel dezelfde vraag aan een jonge vrouw en je krijgt je een heel ander zelfbewust antwoord. Misschien zijn jongeren wel minder godsdienstig wat betreft de kwantiteit - maar wat betreft de kwaliteit is hun houding veel bewuster, veel kritischer.

Die kritische zelfreflectie is trouwens een element dat ik nog veel duidelijker terug zou willen zien. Binnen de islamitische gemeenschap zouden meer zaken bespreekbaar gemaakt moeten worden: mensenrechtensituaties, het (islamitsche-) ouderen vraagstuk, de relatie tussen Soenieten en Alevieten, tussen Koerden en Turken, het milieu of bijvoorbeeld de 24 uurs-economie.

Coşkun Çörüz

Er zijn enkele heel belangrijke ontwikkelingen gaande: denk aan islamitische scholen en het bijzonder onderwijs. Een terrein dat nog braak ligt is de toekomst van de islamitische jeugd. Het is tijd om daarin meer verantwoordelijkheid te nemen: moslimjongeren die een keuze hebben gemaakt voor hun islamitische identiteit zijn de bruggenbouwers naar een betere toekomst. Een toekomst gebaseerd op respect en tolerantie voor mensen met een andere inspiratiebron.

De C... van Communicatie

De dialoog kan wat mij betreft minstens twee tandjes hoger. Wat er in de afgelopen 25 jaar gebeurd is, is te weinig en te mager. Maar dat is te verklaren. Het was een generatie die de taal moeilijk sprak. Dialoog betekent immers primair communicatie!

Het is van het grootste belang dat er een opleiding komt voor islamitische theologie - dialoog moet ook op het niveau van geestelijken gevoerd kunnen worden. Tot nu toe konden wij nog te weinig als gelijkwaardigen met elkaar discussiëren. Er zijn al enkel pioniers, bestuurders en imams die een aanzet geven tot zo'n gelijkwaardige dialoog.

Ik probeer daar zelf ook aan mee te doen, ook onder de eigen CDA-achterban. Ik geef voorlichting over de islam. Maar ik geef ook voorlichting aan moslims over het jodendom en het christendom. Dialoog betekent dat je iets weet van elkaar, dat je dieper ingaat op elkaanders overtuigingen.

Toen ik de islam beter leerde kennen ben ik mij ook meer gaan verdiepen in het christendom. In mijn boekenkast staan nu heel wat boeken over het jodendom en het christendom. Je ziet veel overeenkomsten en natuurlijk ook verschillen. Als je de godsdiensten naast elkaar legt besef je dat de stam hetzelfde was. Jodendom, christendom en islam zijn ieder een eigen weg gegaan. Maar zij hebben, ieder vanuit de eigen inspiratiebron, te maken met dezelfde samenleving. Zo verrijken zij

elkaar. Dialoog is een gezamenlijk leerproces. Wat wij allemaal willen, in het begin van de een en twintigste eeuw, is die samenleving op een hoger plan trekken.

Als we elkaar met respect behandelen dan mag de discussie over samenlevingsvragen er onderling best pittig aan toegaan. Dialoog in Nederland moet verder gaan dan samen "kopjes koffie drinken." Daarmee begint het, maar het mag daar nooit bij blijven. Ik zoek naar een verdieping van dialoog: beter communiceren, kennis van elkaar, weten waar je over praat en niet schromen om ook gevoelige onderwerpen op de agenda te zetten. Dialoog is voor mij een grote kapstok, voor gesprekken, studie, conferenties, het uitgeven van boeken. Het betekent fouten maken en leren van elkaar en niet alleen zoeken naar zelfbevestiging: je start ergens, je leert van elkaar en je komt samen steeds weer een stapje verder.

Omgaan met vooroordelen

Sommige mensen hebben nog nooit een Turk of een moslim ontmoet en toch de mond vol met (voor-)oordelen. Daarom is het goed dat moslims en christenen elkaar opzoeken en met elkaar een dialoog aangaan.

Maar het komt ook voor dat je een hele tijd met elkaar in gesprek bent en er hoeft maar weinig te gebeuren of het hele kaartenhuis van wederzijds begrip stort weer in elkaar. Eén krantenknipsel... en alle mensen die ik

heb mogen toespreken stellen mij dezelfde vraag. Vaak over zaken waar moslims in Nederland weinig zeggenschap over hebben. We moeten afspreken waarop we elkaar mogen aanspreken!

Vaak worden moslims aangesproken op datgene wat in andere landen fout gaat, bijvoorbeeld over minderheden in moslimlanden. Toen de IRN het opnam voor enkele christenen die waren opgepakt in Saoedie Arabië, kregen wij veel kritiek uit Saoedische. Maar juist dan moeten wij consequent zijn en volhouden dat datgene wat wij als moslims hier verwachten ook in andere landen opgaat: vrijheid van religie is een fundamenteel recht en ik wil dat voor een ieder hardmaken ongeacht de levens-beschouwing.

In de voorlichting moeten we erop blijven hameren dat er niet één blok is binnen de islam in Nederland. En we moeten ervoor zorgen dat we de islam zo onder woorden brengen dat mijn Nederlandse buurvrouw driehoog achter het begrijpen kan.

Daarom zeg ik - na 25 jaar dialoog - het was goed, maar het is niet genoeg. Het is nog steeds te vrijblijvend. Kennis van elkaar moet op de scholen beginnen. Ik heb immers ook op mijn - openbare - school bijbelkennis gehad? Er is op dit gebied nog veel werk te verzetten, van beide kanten, ook onder de islamitische achterban.

Bekeringsdrang?

Dialoog kan dus nooit als doelstelling hebben dat je elkaar gaat bekeren. Met

een verkapte bekeringsstrategie wordt veel goed werk snel tenietgedaan. Wat ik ken uit de islam is de uitspraak: "in de godsdienst is geen dwang." Als mensen zich willen bekeren, dan hebben zij mijn zegen. Maar het heeft religieus en emotioneel geen waarde als je mensen dwingt (of bijna dwingt) om over te gaan tot iets dat niet van het hart uitgaat.

We moeten niet vergeten dat dialoog en levensbeschouwing in Nederland sowieso onder druk staat. Voor veel jongeren is het belangrijker welke schoenen zij aan hun voeten hebben, dan dat zij zich bezighouden met woorden als dialoog, solidariteit of gemeenschapszin. Je studeert af en zoekt snel een baan om vervolgens in de aandelen te gaan. Neem willekeurig honderd mensen: zij weten waarschijnlijk meer te vertellen over de AEX-index dan over passages uit Bijbel of Koran.

Maar aandelen kunnen kelderen en er zijn altijd bedreigingen die op ons af komen. Levensbeschouwingen en dialoog zijn bij uitstek middelen om mensen een spiegel voor te houden om vol te houden dat het voor alles om mensen gaat en om op te komen voor naastenliefde.

Aandacht voor religie, voor dialoog gebeurt niet vanzelf. Levensbeschouwingen moeten zichzelf telkens weer op de agenda plaatsen. Begrip is in onze maatschappij alles behalve een vanzelfsprekende zaak. Het is een belangrijk woord – zo'n

woord moet je goed onderhouden en altijd weer oppoetsen.

Daarom is voor mij het blad "Begrip Moslims Christenen" nog steeds belangrijk. Het zou mooi zijn als het blad zijn kring van lezers kon uitbreiden, buiten de kring van de dialooghobbyisten, door te schrijven over zaken die van belang zijn voor heel de samenleving. Daarbij zou de redactie steeds vaker een beroep kunnen doen op jongeren, moslim gastschrijvers, bijvoorbeeld uit de moslimstudentenverenigingen.

Ruimte voor islam

Er moet ruimte komen voor de islam in Nederland zowel letterlijk als in figuurlijke zin. In de eerste plaats gewoon heel praktisch. De behuizing van gebedsruimtes moet verbeterd: geen brandgevaarlijk lekkende garages meer. Daar alleen al hebben we de komende jaren onze handen vol aan. Maar ook in figuurlijke zin. Laat mensen hun eigen weg gaan. Laten we moslims niet meer plaatsen onder de noemer van buitenlanders of allochtonen. Dat vertroebelt de discussie. De tijd is rijp om ons aan te spreken op onze religie, om onze levensbeschouwing in dit land ruimte te geven. Als mensen de behoefte voelen om met hoofddoeken te lopen - dan moet dat kunnen. Zo'n discussie vind ik volkomen achterhaald! Ik heb hier nota bene een uitgave in huis van de Bijenkorf gedateerd september 1999. Daarin staat zwart op wit dat een hoofddoek deze herfst 'trendy' is.

Waar hebben we het nog over? En dat aan het begin van de 21ste eeuw! Wat we nodig hebben is de ruimte om zelf onze keuzes te maken.

Juist dat maakt het poldermodel zo uniek. Dat wij binnen het raamwerk van een aantal afspraken - bijvoorbeeld respect en tolerantie - elkaar vrij laten in ons doen en laten. Als islamitische ouders hun kinderen naar een islamitische school willen sturen dan moeten zij die keuze hebben. Als ouders kiezen voor een openbare school - dan kan dat ook.

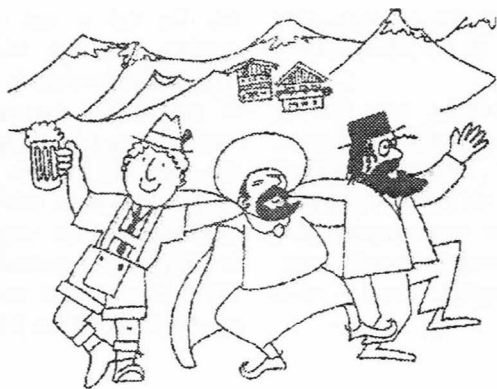
Laat niemand worstelen met een 'omgekeerde bewijslast': dat jij zou moeten 'bewijzen' dat je onschuldig bent en geen fundamentalist. Uit klederdracht kan niemand aflezen of je liberaal bent dan wel orthodox.

En datzelfde geldt voor moslims onderling: ook wij moeten elkaar de ruimte geven - net als andere Nederlanders. De stuurgroep Islam en Burgerschap is hierover in Rotterdam een discussie gestart: niet alleen Soennieten, ook Alevieten en Shi'ieten hebben recht op deze ruimte.

Moslims zijn gehouden om datgene wat zij van autochtone Nederlanders verwachten - ook zelf te doen bij andere islamitische minderheden.

Mijn wensen voor de toekomst van de dialoog? Die heb ik zeker! Ik maak mij grote zorg over de tweedeling in de maatschappij. In het bijzonder de armoede. Het is onacceptabel dat we te maken hebben met een economische hoogconjunctuur en een miljoen mensen daarbij aan de kant laten staan. Ik denk dat joden en christenen - en alle mensen trouwens - daar net zo over zouden moeten denken.

Ik wil een debat over medisch ethische kwesties, of alles wat technisch haalbaar is ook wenselijk is. Ik hoop op diepgaande religieuze debatten - maar liefst niet allemaal in de problematische zware hoek. Laten we ook niet vergeten om samen te genieten van culturele en creatieve zaken. Religie heeft immers in beide tradities veel invloed gehad op kunst en cultuur.

Plaatselijk werken aan verzoening tijdens de Assemblée in het Oostenrijkse Graz (tekening uit nr. 23/2 'Onverzoenlijk?')

IN GESPREK MET JAN VAN LIN

Berry van Oers

De redactie van Begrip zocht Jan van Lin thuis op in zijn woonplaats Grubbenvorst, in Noord-Limburg. Wanneer Van Lin op ons verzoek begint met een opsomming van zijn huidige en voorbije functies en bezigheden wordt duidelijk dat we te maken hebben met een duizendpoot. We maken een selectie. Van 1972 tot 1993 was Jan van Lin studiesecretaris van de Pauselijke Missie Werken (MISSIO). Vanuit die functie verrichtte hij veel wetenschappelijk werk op missiologisch terrein en was hij landelijk actief werkzaam in de missionaire educatie. Van Lin was direct betrokken bij de totstandkoming van de bisschoppelijke brief 'een nieuw missionair tijdperk' uit 1974. Verder was hij onder meer betrokken bij het Katholiek Beraad Evangelisatie, bij de catechetische activiteiten van het Hoger Catechetisch Instituut, het Katholiek Pedagogisch Centrum en de catechetische centra in Eindhoven en Den Haag. Jan van Lin was medeoprichter van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland en jarenlang voorzitter van die sectie. Ook bij het Europees Beraad Missio-Educatie en de eerste Nederlandse zendingsconferentie en in Wereld en Zending hanteerde Van Lin gedurende meerdere jaren de voorzittershamer. Van 1993 tot 1998 was Jan van Lin directeur van het Missiologisch Instituut, eerst in Heerlen, daarna in Nijmegen. Momenteel is Van Lin staflid en wetenschappelijk medewerker van het Missiologisch Instituut.

Wat waren je motieven om in de missiologie verder te gaan?

Na mijn theologie-opleiding in Tilburg ben ik in 1966 naar Nijmegen gegaan om daar missiologie te studeren. Ik wilde in het kader van de Congregatie van de Missionarissen van de Heilige Familie naar Java om daar missiologie te doceren. Een studie missiologie lag daarbij voor de hand. Ik zou op Java in een multireligieuze situatie terecht komen. Gaandeweg mijn studie besloot ik in Nederland te blijven. Ik oriënteerde me op de Nederlandse context van

een religieus plurale samenleving en ging me vooral verdiepen in de theologie van de godsdiensten binnen de Nederlandse context. Ik was en ben nog steeds erg geïnteresseerd in de missionaire beweging in Nederland. Ik begon destijds met missiologie als een vak dat zich met name bezighoudt met de dialogale communicatie van het christelijk geloof met niet-christenen. Nu houdt missiologie zich ook bezig met het uitdragen van de bijbelse boodschap overal daar waar het Rijk Gods geweld wordt aangedaan. Ik heb me

de laatste jaren vooral ook ingezet voor een in het geheel van de theologische opleiding geïntegreerde plaats van de studie 'theologie van de godsdiensten.'

Komt er een Nederlandse islam?

Jazeker, dat kan niet anders. Theologiseren doe je altijd in een context, ook moslims. Als deze theologiseren in de Nederlandse context komt daar een andere islam uit dan wanneer zij theologiseren in de context van bijvoorbeeld Marokko of Turkije. Ik kan me niet voorstellen dat de moslims in ons land bij onder meer het lezen van de koran geen gebruik zullen maken van hermeneutische sleutels die bij ons in de theologie gehanteerd worden bij het lezen van de schriften. De moslimgemeenschap zal een Nederlandse 'kleur' krijgen. Op welke wijze, in welke mate, in welke vorm en in welk tempo, dat valt op dit moment niet te zeggen.

Het vorig jaar maakte ik een interreligieuze gebedsdienst mee in Nijmegen. Daar waren vertegenwoordigers van zeven verschillende godsdiensten bij elkaar. De moslimvertegenwoordiger had geen enkele moeite met de andere aanwezigen die ook hun gebed uitspraken. De verschillende vertegenwoordigers spraken ook een gemeenschappelijk gebed uit. Er werd niet alleen in elkaars aanwezigheid, maar ook met elkaar gebeden. Toen dacht ik, zou dit ook

in Marokko of Turkije kunnen gebeuren? Ik denk het niet!

Belangrijk is het dat moslims zelf hun theologisch onderwijs gaan verzorgen. Dan kunnen zij zelf leiding geven aan het ontwikkelen van een 'Nederlandse' islam. Ik besef dat daar generaties over heen zullen gaan.

Welke ontwikkelingen maakte de dialoog tussen moslims en christenen in de afgelopen 25 jaar door?

Er is veel gebeurd. Ik zal dit illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden. 25 jaar geleden spraken we vooral tot en over moslims. Nu spreken we steeds vaker met moslims. Moslimvrouwen komen steeds vaker zelf aan het woord. In de bij de Raad van kerken aangesloten kerken is men, meer dan voorheen het geval was, geïnteresseerd geraakt in dialogale ontmoetingen met moslims. De Raad heeft eind jaren zestig begin jaren zeventig een begin gemaakt met de oprichting van een sectie voor interreligieuze dialoog. Niet alle deelnemende kerken hechtten daar toen even veel gewicht aan. De laatste 10 jaar is er vanuit de Raad een groeiende belangstelling ontstaan om met thematieken van een dialoog met moslims bezig te zijn. In de Nederlandse situatie kan men niet meer om een dialoog met andersgelovigen heen. Een aansluitende ontwikkeling die ik constateer is dat het thema dialoog

ook bespreekbaar is in ontmoetingen van de zojuist genoemde Sectie van de Raad en de Stichting Evangelie en Moslims in die zin dat men positieve belangstelling heeft voor het werk van de Sectie. Op katholieke en protestants-christelijke scholen is er een opener houding gegroeid ten aanzien van moslimleerlingen. Ik heb het gevoel dat er van moslimzijde meer openheid groeit om kennis te nemen van het christelijk geloof. Met name de Werkgroep Islam van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting heeft op dit punt belangrijk werk verricht. In de theologische reflectie op de verhouding christenen/moslims is er veel veranderd. De publicaties van de Raad over dialoog met andersgelovigen zijn daar een uitdrukking van. Dat de Raad de publicatie 'Begaanbare Wegen' over christologie en dialoog heeft goedgekeurd noem ik een doorbraak. Veel christelijke theologen laten een grotere openheid zien ten aanzien van de islam. Ik moet toegeven dat er ook een groep theologen is die zich afzijdig houdt van de dialoog.

Wat is er zoal veranderd naar aanleiding van deze ontwikkelingen?

De theologische betekenis van de driehoeksverhouding jodendom, christendom en islam wordt op dit moment aan christelijke zijde meer bekeken vanuit verbondenheid met joden en moslims dan vanuit de drang naar hun bekering tot het

Christendom. Een ander voorbeeld van een ontwikkeling zijn de ontmoetingsdagen tussen imams en pastores die in de afgelopen jaren vanuit de Raad van Kerken zijn georganiseerd. Dat wil zeggen dat imams en pastores elkaar erkennen als leiders van een religieuze gemeenschap. Verder is er sprake van een opvallende toename van aandacht van de media voor moslimjongeren. Regelmatig zie je televisieprogramma's waarin jongeren vertellen over hun moslim-zijn in de Nederlandse context of het nu over het dragen van hoofddoeken gaat of het aangaan van een gemengde relatie. Ik stel vast dat moslim-vrouwen in Nederland steeds meer aan het woord zijn. Dat zal ook invloed hebben op het verstaan van de islam.

Zie jij ontwikkelingen in het spreken over dialoog en getuigenis?

Ik heb de indruk dat we 25 jaar geleden in ontmoetingen met moslims toch overwegend bezig waren met getuigenis van onze kant en dat we nu veel sterker in dialogale verhoudingen denken. Toen de eerste groepen moslims naar Nederland kwamen, hadden velen toch het gevoel dat ze de moslims zo snel mogelijk tot christenen moesten maken. Die inhoud werd ook aan getuigenis gegeven. In de loop van de jaren kwam er een meer dialogale houding waarbij geluisterd werd naar elkaar. Mijns inziens is de dialoog echter wel halverwege blijven steken,

omdat initiatieven tot dialoog toch vooral van christelijke zijde genomen worden. Hier en daar doen moslims wel mee, maar het zelf organiseren lukt klaarblijkelijk nog niet. De interne organisatie van moslim-gemeenschappen lijkt moeilijk te verlopen. Er zijn veel tegengestelde belangen in het spel. Ik heb het gevoel dat bij veel christenen de dialogale houding zo ver is door-geslagen dat ze niet meer over getuigenis durven praten. Wat betekent Jezus Christus voor ons? De uniciteit van Christus, enz. Dat soort zaken durven zij in de dialoog niet meer ter sprake te brengen. Ik denk echter dat we in het gesprek met moslims wel degelijk getuigenis moeten blijven afleggen van onze eigen identiteit. Als ik niet weet en laat zien waar ik sta kan ik in de dialoog niets beginnen. De dialoog met moslims dwingt je trouwens steeds verder om over je eigen christelijke identiteit na te denken. Daarop word je bevraagd.

Jij zegt dat we zijn uitgekomen bij veel dialoog en weinig getuigenis. In kerkelijke documenten wordt echter steeds meer de nadruk gelegd op getuigenis. Hoe moeten we dat zien?

Getuigenis en dialoog trekken met elkaar op. De dialoog is een gebeuren waarbij de een naar de ander luistert. In het verhaal van de ander hoor je waar de ander zelf staat. In het verhaal legt men getuigenis af van de

eigen overtuiging. Een dialoog zonder getuigenis is geen echte dialoog. In sommige kerkelijke documenten bedoelt men met getuigenis iets anders. Daar gaat het de kant van bekeren op. Er is sprake van een voorgeprogrammeerde dialoog die moet uitlopen op bekering. Dat is zeker niet mijn opvatting van getuigenis.

Hoe verklaar je dat wordt teruggegrepen op die eenzijdige uitleg van getuigenis?

Dat de Paus zich verzet tegen de theologie van de godsdiensten die door menig theoloog in Azië wordt gehanteerd, is gelegen in het feit dat hij heel goed weet dat deze theologie haaks staat op die van zijn encycliek *Redemptoris Missio*. In *Redemptoris Missio* staat Jezus Christus centraal. Alleen via Jezus Christus is heil en verlossing mogelijk. Menig Aziatisch theoloog gaat er daartegenover van uit dat God ook buiten Jezus Christus om onder mensen heil bewerkt. Zij laten zich op grond van deze overtuiging in hun werk ook inspireren door de religieuze tradities van hun voorouders.

Wat heeft je in de afgelopen 25 jaar vooral geboeid?

Wat mij boeit is de ontwikkeling in het denken over de profeet Mohammed die hier en daar binnen christelijke kringen als profeet wordt geaccepteerd. Dat is nogal wat! Een andere opmerkelijke zaak is dat in

christelijke kringen begrepen wordt dat de betekenis die de koran voor moslims heeft vergeleken moet worden met de betekenis die Jezus Christus voor christenen heeft. Een andere boeiende zaak is dat men binnen islamitische kringen hier en daar de traditie als een flexibel gegeven is gaan zien. Er is meer bereidheid om intercontinentaal te gaan denken dan vroeger. De ontwikkeling van een religieus plurale wereld volg ik met belangstelling. Erg boeiend zijn de concrete ontmoetingen tussen moslims en christenen in Nederland zoals de ontmoetingsdagen tussen imams en pastores, op het niveau van onderwijs en op het niveau van ontmoetingen aan de basis. Op het niveau van de Nederlandse samenleving zijn de ogen opengegaan voor de aanwezigheid van moslims als moslims. De aanwezigheid van moslims als religieuze gemeenschap is niet meer weg te denken uit de Nederlandse samenleving.

Over welke onderwerpen spreekt men in de dialoog?

Een dialoog die niet gaat over het leven van mensen gaat nergens over. Als men met elkaar spreekt over bijvoorbeeld de positie van de werkloze vrouw heb je een dialoog. Je hebt het dan over zaken die het leven van deze vrouwen raken. Je hebt het dan over gelovige zaken. Een dialoog waar maatschappelijke

problematieken niet aan de orde komen vind ik geen echte dialoog. Deze dialoog moet volgens mij in de eerste plaats gevoerd worden op lokaal niveau. Daar leven moslims en christenen samen, daar liggen de thematieken voor dialoog en daar moeten die besproken worden. Zo maakte ik pas geleden een conferentie mee waar moslimjongeren het woord kregen. Ik zag dat er grote verschillen waren in denken tussen deze jongeren en hun ouders. Ook daar ligt veel gespreksstof. Deze huidige generatie moslimjongeren is niet meer in staat de koran in het Arabisch te lezen. Ze zullen het moeten doen met een Nederlandse vertaling. Dat zal een zekere mate van authenticiteit wegnemen. Wat zal dat voor invloed gaan hebben op moslims hier in Nederland? De Nederlandse taal heeft vergeleken met de taal van de koran immers een heel eigen idioom en gevoelswaarde. Ik kan me niet voorstellen dat de emancipatie van islamitische vrouwen geen grote invloed zal hebben op het verstaan van de koran. Vrouwen zullen steeds meer vragen gaan stellen over hun positie. Dat zal de islam op zijn grondvesten doen laten schudden. Neem het denken over het dragen van hoofdoeken. Een aantal moslimvrouwen is daar voor en een aantal is daar fel tegen. Voorheen was er nauwelijks tegenstand.

Krijgen godsdiensten meer ruimte in Nederland?

Ja en nee. Een aantal Nederlanders is kopschuw geworden voor moslims onder invloed van een aantal negatieve beelden en gebeurtenissen in enkele islamitische landen. Gebeurd er iets elders dan wordt dat gemakkelijk betrokken op moslims hier. Er ontstaat angst voor het ontstaan van een overmacht van moslims. Ik heb het gevoel dat door politieke tegenstellingen de zaak dicht dreigt te klappen. Maatschappelijk gezien kan dat leiden tot een grotere afstand tussen moslims in Nederland en andere Nederlanders.

Aan de andere kant zie ik gebeuren dat er meer ruimte komt. Zo is er in het bijzonder onderwijs meer ruimte gekomen voor de aanwezigheid van moslimleerlingen. Het is nauwelijks een punt van discussie meer. Ook binnen de politiek is er ruimte. Denk maar eens aan moslims die lid van het CDA zijn. Ook bestuurlijk gezien komt men bij verkiezingen moslims tegen. Laat ik het zo formuleren: ik heb het gevoel dat waar het gaat over de islam als godsdienst dat er daar meer ruimte komt. Daar waar het echter gaat over de islam als maatschappelijk bestel klappt de zaak dicht. Voor moslims echter hoort de islam als godsdienst en als maatschappelijk bestel bij elkaar. Daar kunnen nog problemen uit voortkomen. Wat te denken van invloed van religieuze leiders op de politiek? Wat zal er gebeuren als er

een islamitische politieke partij in de Tweede Kamer komt en men spreekt over thema's als abortus, euthanasie, enz.

Ik denk dat als wij via internationale media meer berichten naar buiten zouden brengen over de vele goede relaties die hier in Nederland bestaan tussen moslims en christenen dat dat ook positieve effecten zal hebben op de situatie in islamitische landen. We kunnen laten zien dat moslims en christenen kunnen samenleven. Dat moet hen toch in die landen aan het denken zetten.

Kun je enkele thema's voor de toekomst aangeven?

Die zijn los van iedere concrete context moeilijk precies aan te geven. Zo ging enkele weken geleden hier in de buurt een bedrijf failliet en kregen 250 mensen ontslag, waaronder ook moslims waren. In het uitwisselen van ervaringen in een situatie als deze liggen kansen voor dialoog. De vindplaats van theologische themata is gelegen in het leven van alledag. Leeslessen, samen een boek lezen, kookcursussen of bezoeken afleggen aan een moskee vind ik ook van die vindplaatsen. Van daaruit komen vanzelf vragen als 'waarom wil je dat?' Het gaat erom samen dingen te doen, het gesprek volgt dan wel.

Is de tijd van praatclubjes dan voorbij?

Nee, maar je moet langs een andere weg beginnen. Al gaande weg kom je

dan in gesprek over 'typisch religieuze' themata. Dialoog voer je altijd in een bepaalde situatie. Het is dus zaak om eerst die situatie te gaan verkennen en te analyseren. Als je bijvoorbeeld bezig bent in een wijk waar drugsproblemen aan de orde van de dag zijn, moet je niet over godsbeelden gaan spreken maar dan moet je juist het drugsprobleem en de criminaliteit die daar mee samenhangt op tafel leggen.

Een tweede thema voor de toekomst is dat moslims hier in Nederland christenen zullen gaan bevragen op hun eigen geloof. Hoe zit het met Jezus Christus? Wat moet je met de Paus? Wat moet je met Lourdes? Enz.

Een derde thema is de aanwezigheid van de bezinning op de verhouding tussen moslims en christenen binnen de theologische opleidingen. Daar kun je volgens mij de kwaliteit van een theologische opleiding aan aflezen. Een pastor moet toch toegerust zijn om zich in zijn werk op het terrein van de interreligieuze dialoog te kunnen begeven.

Hoe ziet U de rol van Begrip?

Begrip vervult een belangrijke rol in het begeleiden van het dialoogproces. Mensen die bezig zijn met dialoog met moslims krijgen daarin materiaal aangereikt om daarmee die dialoog gestalte te geven. De redactie van Begrip bestaat uit christenen. Daarom kan Begrip nog niet echt een

spreekbuis ook voor moslims zijn. Dat wil niet zeggen dat Begrip dit in de toekomst niet kan worden. Volgens mij verdient uitbreiding van de redactie met enkele moslims op termijn aanbeveling.

Jan van Lin staande 4e van links in 1995 als voorzitter van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland. V.l.n.r. sectieleden Gerben Bouritius †, Wessel Deelman, Gé Speelman, Jan van Lin, Wies van Raalte-Venema (notuliste) en Dick Bakker Zittend. Cokkie van 't Leven en Wim Altink.

Ruimte aan tafel ook voor moslims?

Karel Steenbrink

Ontmoetingen met Syafa'atun Almirzanah

Syafa'atun Almirzanah werd op 24 september 1963 geboren in Lamongan, Oost Java, Indonesië. Ze groeide op in een traditioneel-vroom islamitisch gezin en bracht een deel van haar middelbare-schooltijd door op een pesantren, een internaat, waar veel tijd wordt besteed aan studie (en ook veel van buiten leren) van koran en secundaire islamitische teksten. In 1980 ging ze in Yogyakarta studeren op het regeringsinstituut voor islamstudie, IAIN Sunan Kalijaga, een kolossale opleiding met 4000 theologie-studenten, genoemd naar de 'rivierheilige,' Sunan Kalijaga die volgens de traditie in de 15e eeuw het zuiden van Midden-Java tot de islam heeft bekeerd.

Syafa'atun koos daar de vakgroep vergelijkende godsdienstwetenschap en nam als thema voor haar afstudeer-scriptie de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie. Ik was zelf van 1981 tot 1988 aan het Sunan Kalijaga-Instituut verbonden als uitwisselings-docent, bekostigd door Nederlandse ontwikkelingshulp. Ik deed dit op verzoek van het Indonesische Ministerie van Godsdienstzaken, dat graag zag, dat de moslim-intellectuelen kennis zouden maken met de westerse academische traditie, omdat alle andere universitaire kringen (zoals studies in sociologie, techniek, medicijnen, economie) ook daarop zijn gericht.

Voor Syafa'atun was de keuze voor christelijke bevrijdingstheologie niet allereerst een poging om op die manier nadere contacten met christenen te krijgen, maar allereerst een nieuwsgierigheid naar religieuze ontwerpen, die de godsdienst in de moderne tijd relevant kunnen maken, aangepast aan een roerige maatschappij, waarin ongelijkheid, onderdrukking en corruptie aan de orde van de dag zijn. Het ging haar dus niet om een vergelijking of zelfs het tegen elkaar uitspelen van de ene religie tegen een andere, maar om een antwoord te vinden op een uitdaging die voor iedere religieuze mens van belang is, van welke religie dan ook.

In de marge van haar doctoraal-scriptie gaf Syafa'atun ook enige aandacht aan een katholieke theoloog uit Sri Lanka, Aloysius Pieris. Deze schreef een veel 'spiritueler,' minder Marxistisch getinte bevrijdingstheologie dan zijn

Latijns-Amerikaanse collega's. Pieris betreft in zijn bevrijdingstheologie ook heel sterk de boeddhistische spiritualiteit, die een opheffing van alle ellende wil door uitbanning van alle begeerten. Dat kan soms heel individualistisch opgevat worden, maar ook sterk solidair: juist deze spiritualiteit van opoffering voor de lijdende arme is een kernpunt bij Pieris. Syafa'atun zag daarin ook raakpunten met haar islamitische spiritualiteit, waarbij de gaven voor de armen (*zakat*) volgens de letterlijke betekenis van het woord ook een zuiverende werking hebben in heel de maatschappij: zowel voor de onderlinge verhoudingen als in de innerlijke beleving van gever en ontvanger.

Voor haar latere studie zette Syafa'atun deze lijn van denken voort. Toen ik haar in 1997, na enkele jaren onderbreking, weer zag, vroeg zij om hulp bij een zeer ambitieus project. In de lijn van Aloysius Pieris wilde zij een studie maken van mystiek, maar dan tevens een studie die haar eigen geloofsbeleving zou gaan versterken. Aan de islamitische theologische faculteit van Yogyakarta, waar zij inmiddels als docente werkzaam was, wilde zij promoveren op een onderzoek naar de christelijke mystiek van Meister Johann Eckhart (1260-1327), lid van de orde der Dominicanen, werkzaam in Straatsburg, Parijs en Keulen als docent en predikant. Omdat er in Indonesië geen echte Eckhart-deskundige is, kwam zij enkele maanden naar Utrecht.

Enerzijds was de tijd aan een Nederlandse universiteit een redelijk harde leerschool. Zij werd er gedwongen om allerlei historische omstandigheden van Eckhart preciezer te onderzoeken. Vooral werd zij met de neus gedrukt op de eigen teksten van Eckhart, die heel wat minder speculatief-mystiek waren, dan zij aanvankelijk dacht. Zij had gemeend, dat de strekking van Eckharts mystiek globaal in dezelfde lijn loopt als die van de grote Spaanse moslim-mysticus Ibn Arabi (1165-1240). Dat is voor een deel ook wel zo, omdat beiden de kern van de mens zien in de goddelijke vonk, die vanuit dit materiële aardse bestaan opgaat naar zijn oorsprong, schepper en einddoel, het goddelijke wezen. Maar er zijn in de teksten van Eckhart toch ook een groot aantal praktische richtlijnen. Zijn mystiek blijkt nogal eens veel meer praktisch en concreet te zijn en soms juist gericht tegen allerlei te spirituele ijdeltuiterij of vlucht uit deze wereld. Het je precies aan de tekst houden en die geduldig vertalen en uitleggen, bleek het universitaire handwerk, dat droger, saaier en eentoniger was, dan zij zich voorstelde. Maar ook daarvoor was de uitdaging van zo'n universitair bezoek goed. Zij was nog nooit buiten het eiland Java geweest, laat staan buiten Indonesië zelf. De sfeer aan een

theologische en letterkundige faculteit blijkt in Nederland heel wat zakelijker te zijn dan aan de islamitische faculteiten in haar geboorteland, waar met name de geloofsovertuiging een overheersende rol speelt en waar op die manier de geduldige observatie van veranderingen in de geloofsbeleving over het hoofd gezien kan worden.

Ruimte aan tafel gezocht

Maar er waren ook momenten van diepere beleving en intenser contacten. Eén ervan was een bezoek aan een Dominicanenkerk in Keulen. Op een zondagmorgen stond daar weliswaar een andere dominicaan op de preekstoel, maar dan toch een ordebroeder in dezelfde kerk, waar ook Eckhart eeuwen geleden gestaan had en zijn korte, kernachtige toespraken had gehouden. Tijdens de communie stootte zij me aan en vroeg: 'Mag ik hier te communie gaan?' Ik zei, dat het beter was niet te gaan. Na de zondagsmis vroeg zij de priester, die preek en mis had gehouden, of zij te communie zou mogen gaan. Deze priester antwoordde, dat volgens de katholieke kerk de doop het inwijdings-sacrament is en dat de communie aan de gedoopten is voorbehouden. Bij erkenning van doop zou deze priester geen bezwaar hebben de communie te delen met andere christenen, ook buiten zijn eigen kerk, maar aan niet gedoopten, nee, dat zag hij niet zitten. Een week later gingen wij naar het mooie dominicanenklooster in Huissen, bij Arnhem. Ook daar was een zondagsmis, door een aantal dominicaanse ordesleden bijgewoond in het traditionele, eeuwenoude gewaad, zoals Eckhart dat ook had gedragen. Weer stootte ze mij aan met de vraag of ze te communie mocht gaan? Ik knikte van ja en ze ontving het brood, maar liet de kelk met wijn staan. Als moslim vond ze de stap naar alcohol erbij kennelijk te groot. Na de dienst vroeg ze aan een dominicanenpriester, waarmee we een lang gesprek hadden over de mystiek van Eckhart, of ze te communie had mogen gaan. Hij gaf ten antwoord: 'Als iemand gemeenschap wil hebben met Jezus, wie ben ik, dat ik dat zou mogen verbieden?' Ze was opgelucht en blij, omdat ze naar haar eigen mening een belemmering in de toenadering tot Eckhart had kunnen overwinnen: ze had nu, zoals hij, niet alleen naar de woorden van de preek in de kerk geluisterd, maar er volledig in deel kunnen nemen, overigens zonder haar eigen identiteit te hoeven verliezen.

In het kader van de voorbereiding van dit nummer van BEGRIP stelde ik Syafa'atun enkele vragen. Omdat een ontmoeting in Indonesië in oktober 1999 mislukte, vanwege een uitnodiging aan Syafa'atun om in Berlijn een

internationale conferentie voor de drie Abrahamitische religies bij te wonen, had het interview plaats via e-mail.

Waarom koos je op een islamitische faculteit voor een afstudeer-richting van vergelijkende studie met het Christendom en waarom nam je de bevrijdingstheologie als thema voor de scriptie?

Voor mij betekent de studie van godsdienst niet alleen puur de studie van een bepaald vak, maar vooral een mogelijkheid tot geestelijke verrijking, om mijn *religious experience* te kunnen uitbreiden. Alle mensen kunnen alleen tot geestelijke groei komen, als zij door anderen verrijkt, *enriched* worden, of ze dat zelf nu willen erkennen of niet. We kunnen wel zeggen, dat de godsdienst rechtstreeks van God komt, maar zo gauw als een godsdienst is neergezonden, dan is hij al meteen betrokken bij het loven en bieden, de dagelijkse gang van zaken van een plaatselijke situatie, de cultuur, de taal, de gewoonten enz. Door al die factoren wordt godsdienst nu eenmaal beperkt en bepaald. Om een vollediger of zelfs volmaakte ervaring te krijgen, hebben wij aanvullingen nodig. De pluriformiteit is een natuurwet. God zelf zegt, dat als Hij gewild had, alle mensen maar uit één volk zouden hebben bestaan (zie Koran 49:13, K. S.). Uit de feiten blijkt wel, dat God dat niet gewild heeft. Wij zijn als verschillende volkeren en

nationaliteiten geschapen en als gevolg daarvan hebben wij verschillende talen en zelfs ook religies. Als wij dus maar één godsdienst zouden willen voor alle mensen, zouden wij tegen de uitdrukkelijke wil van God ingaan. Zeker voor de huidige tijd betekent *religious* eigenlijk vanzelf ook al *interreligious*. Dat is toch zo?

Wat de bevrijdingstheologie betreft, denk ik dat de methode daarvan heel erg aantrekkelijk is, zeker voor Indonesië in de huidige situatie.

Wanneer ben je voor het eerst in de discussies van de interreligieuze dialoog betrokken geraakt?

Ik kan me eigenlijk niet goed meer herinneren, wanneer ik daar voor het eerst bij betrokken ben geraakt. Misschien is het voor mij wel erg belangrijk geweest, dat ik op middelbare schoolleeftijd op een internaat, een moderne *pesantren* heb gezeten, waar men ook niet exclusief bij een van de dominante islamitische richtingen aansluiting wilde zoeken, maar juist eerbied voor de verschillende stromingen binnen de islam bijbracht. Wij werden opgevoed om ons al dan niet bij een van de stromingen binnen de islam aan te sluiten. Daarnaast is er het feit, dat mijn ouders van twee verschillende

islamitische richtingen kwamen: mijn vader van de reformistische *Muhammadiyah*-beweging en mijn moeder van de meer traditionele *Nahdatul Ulama*-stroming (waar de nieuwe president van Indonesië, Abdurrahman Wahid een belangrijk leider is, K. S.). Ik mocht zelf vrij kiezen of ik een bepaalde richting of *mazhab* (wetsschool) wilde volgen. Op deze manier werd ik ook binnen mijn eigen religie al iemand, die niet te vast aan een bepaalde mening vasthield en respect leerde voor andere stromingen.

Wat trekt je vooral aan binnen de interreligieuze dialoog? Wat zijn de zwakke of zelfs vervelende kanten er van?

Het aantrekkelijke is de openheid voor elkaar en de mogelijkheid om de verschillen te leren kennen. We hoeven dus niet allemaal hetzelfde te zijn. Ik vind het wel erg vervelend, als er in de dialoog mensen zijn, die steeds maar vasthouden aan hun eigen waarheid, zonder dat ze kunnen of willen begrijpen dat er ook een andere benadering van de waarheid is.

Welke zijn de voornaamste punten die in een dialoog besproken moeten worden?

Ik vind dat in principe alle zaken of aspecten besproken moeten kunnen worden, de theologische kwesties inbegrepen. Zelfs het moeilijke

probleem van de Drie-eenheid hoeft niet vermeden te worden en kan voor mij beslist ook een punt van gesprek worden. Dat hoeven we echt niet te vermijden. Ik word juist vaak gevraagd door christenen om me als moslim uit te spreken over hoe ik over de triniteit denk. Dat kan zeker, als we het maar in openheid, respect en eerlijkheid doen.

Wat is je mooiste spirituele ervaring in de dialoog? Is jouw eigen opvatting over de islam veranderd door je contact met christenen?

Eigenlijk is de grootste verrijking, die ik in de dialoog heb ervaren, dat allerlei wezenlijke punten van mijn eigen religie, die ik misschien al wat vergeten was, of die me niet zo helder voor ogen stonden, nu weer opnieuw aandacht vroegen. Juist die belangrijke zaken kwamen dan ineens weer als nieuw bij me op.

Waarom wil je met de dialoog doorgaan? Wat is je uiteindelijke doel?

Ik wil hiermee doorgaan, niet om bekeringen te maken, maar juist omwille van de verrijking, om op die manier een betere moslim te worden. En zo kunnen ook christenen, Hindoes en boeddhisten betere gelovigen worden binnen hun eigen traditie. Er komt wel eens een vraag, of zelfs de suggestie, dat je in de dialoog bereid zou moeten zijn om over te gaan naar iets nieuws,

naar een 'wonderland,' maar volgens de theorie van John Dunn moeten we daarna toch weer terugkeren tot ons 'motherland,' tot onze eigen religie. We moeten in de dialoog dus heel ver gaan, ons in de ander zo ver inleven, dat we haar of zijn wereld als een soort wonderland willen beleven en ervaren. Maar we moeten toch weer op onze eigen basis terugkeren, omdat we daar nooit helemaal afscheid van kunnen en hoeven te nemen.

Syafa'atun Almirzahan (links), een Dominicaanse priester (midden) en kerkhistoricus Chris Hartono bij een bezoek aan Keulen (september 1997), voor een schilderij met allerlei heiligen uit de orde der Dominicanen.

MOSLIMS EN ISLAM-EDUCATIE

Marien van den Boom

Ibrahim Spalburg, Nederlander van Surinaams-Creoolse afkomst, bekleedde diverse bestuursfuncties in landelijke en plaatselijke islamitische organisaties. Hij was één van de oprichters van de Federatie van Moslimorganisaties Nederland, het Moslim Informatie Centrum en de Stichting Molukse Moskee Ridderkerk. In 1990 voltooide hij de hogere opleidingen Arabisch en Islam aan de Umm-ul-Qura-universiteit te Mekka (Saoedi-Arabië). Van 1990-1995 was hij beleidsadviseur bij de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond te Rotterdam. Tevens is de heer Spalburg betrokken bij cursussen over migratie en moslims in Europa. Deze cursussen worden gegeven aan de Katholieke Universiteit Leuven voor o.m. afgestudeerden en beleidsmedewerkers van landelijke en plaatselijke overheden in West-Europa. Sinds 1994 is de heer Spalburg als studieleider van de hbo-Islam verbonden aan de Educatieve Faculteit Amsterdam, een samenwerkingsverband van de Hogeschool Holland, de Hogeschool van Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam op het terrein van lerarenopleidingen. De hbo-Islam is een tweedegraads hogere beroepsopleiding, die studenten voorbereidt voor godsdienstonderwijs en levensbeschouwelijke vorming in het voortgezet onderwijs. Als studieleider is de heer Spalburg tevens structureel betrokken bij de begeleiding van scholen voor voortgezet onderwijs om islam-educatie in het leerplan in te voeren.

Hasan Yar is geboren op 1963 in Aksaray (in Turkije) en woont sinds 1979 in Nederland. Hij is in 1993 als politicoloog afgestudeerd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In het kader van zijn doctoraal scriptie heeft hij een veldonderzoek in België en in Nederland verricht. Dat onderzoek ging over "de institutionalisering van de islam in Nederland en in België en de beleidsvorming van de overheden van deze beide landen inzake deze institutionalisering." Op dit moment is hij als stafdocent werkzaam bij de Lerarenopleiding Islam-Godsdienst van de Educatieve Faculteit Amsterdam (Hogeschool Holland & Hogeschool van Amsterdam). Tevens werkt hij aan het project Islamitisch sociaal denken en handelen van de Samenwerkende Organisaties voor Maatschappelijke Activeringswerk (SOM). Hasan Yar is actief op het gebied van de institutionalisering van islamitisch onderwijs. Daartoe zit hij in het bestuur van de Stichting voor Islamitisch Hoger

Onderwijs die in Utrecht samen met de Rijksuniversiteit Utrecht werkt aan de oprichting van een Islamitisch Theologische Faculteit. Tevens heeft hij zitting in het bestuur van het Islamitisch Pedagogisch Centrum.

Visitekaartje van hbo-Islam

Ons gesprek wordt enkele keren onderbroken door studenten die Ibrahim Spalburg nog enkele vragen willen voorleggen alvorens zij de stage ingaan. Studenten van de hbo-Islam maken tijdens hun studie meerdere keren kennis met de dagelijkse schoolpraktijk. 'Zorg ervoor,' zo fluistert hij één van zijn studenten toe- 'dat je je stage-lessen zo goed mogelijk voorbereidt. Je moet er niet alleen zelf van leren, jullie zijn -als eerste generatie die zich als docent voorbereidt- ook het visitekaartje van de hbo-Islam. Jullie zijn ook de trendsetters van de toekomst van islam-educatie in Nederland.' Spalburg moedigt zijn studenten aan om stages uitermate serieus te nemen. 'Onze studenten zouden graag alleen Islam Studies willen doen.

Jonge moslims vertonen een enorme nieuwsgierigheid naar alles wat met godsdienst te maken heeft en willen graag de bronnen van de Islam zo grondig mogelijk bestuderen. Tegelijk moeten zij zich voor- bereiden op de vragen en problemen waarvoor scholen zien heden ten dage zien gesteld als het gaat om levens- beschouwelijke vorming. Dat is geen gemakkelijke opgave.'

Meer dan een opleidings-instituut

Spalburg en Yar hebben zich de laatste jaren enorm ingespannen om scholen aan te moedigen voorzieningen te treffen om moslimjongeren mogelijkheden van islam-educatie aan te bieden. 'We beseffen nu dat islam-educatie meer dan ooit een must is. Heel veel scholen zien zich voor de opgave gesteld om een pedagogisch klimaat aan te bieden voor hun jongeren. Het gaat daarbij om meer dan islam-educatie alleen. Men kan dan denken aan noodzakelijke voor- zieningen op het terrein van: het voorkomen van schooluitval en het stimuleren van onderwijsdeelname van allochtone leerlingen; het opzetten van een netwerk om communicatie tussen leerling, allochtone ouders en school te vergroten; draagvlakvergroting en participatie- projecten in de richting van migranten-organisaties, vertegenwoordigers van moskee verenigingen; inbedding van het schoolbeleid voor allochtonen in het gemeentelijk beleid; ontwikkelen van onderwijs-materialen die blikverruimend zijn voor allochtonen en moslims; het ontwikkelen van trainingen om het zelfbeeld van allochtone leerlingen te stimuleren enz. De hbo-Islam is meer dan alleen een opleidingsinstituut voor

aanstaande moslim-docenten op het terrein van godsdienstonderwijs en levensbeschouwelijke vorming. Als opleiding zijn we ook een vraagbaak en ontwikkelcentrum geworden voor heel veel zaken waarvoor allochtone leerlingen in het algemeen en moslimleerlingen in het bijzonder zich gesteld zien.'

Harde lijn of medestanders?

'In beginsel'-zo stelt Spalburg- 'zou iedere school zich op dit terrein van islam-educatie kunnen begeven. Het zou ook voor veel scholen een trekker kunnen zijn om meer leerlingen binnen te halen. Veel moslims vinden echter dat dit niet kan: zij vinden dat zij zelf die kar moeten trekken.

In eerste instantie kan ik daar wel wat bij denken. Maar later ben ik daar zelf anders over gaan denken..... Als je als moslim kijkt naar de Nederlandse samenleving, dan moet je die groepen moslims die de eigenheid in eigen kring nastreven, met heel veel begeleiding en hulp mogelijkheden bieden om alter- natieven te zoeken. Moslims zouden zich namelijk de vraag moeten stellen of ze er wel goed aan doen een harde lijn aan te nemen. Is zo'n defensieve afscherming van de islam wel goed voor de islam-in-Nederland? Zelf ben ik in de loop der jaren meer en meer medestanders gaan zoeken bij joden en christenen.' Aanvankelijk was dat

een pragmatische insteek -zo stelt Spalburg-: 'als moslims maken we ons grote zorgen over de secularisatie in de Nederlandse samenleving en de effecten daarvan op de godsdienstige ontwikkeling van moslimjongeren. Gelukkig echter, ontdekte ik dat er nog mensen zijn, in dit geval joden en christenen, die nog een religieuze taal spreken. Die ervaring brengt mij tot de stelling: was er maar een inburgeringstraject waar niet alleen seculiere maar ook godsdienstige welzijnswerkers worden ingezet!'

Nederlanders zijn gespleten

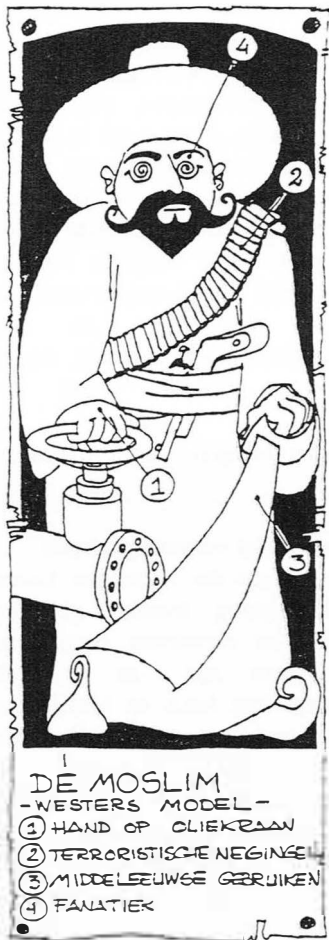
Yar valt hem daarin bij: 'Voor moslims die Nederland binnenkomen is die gesecculariseerde taal iets heel beklemmends. Door deze nieuwkomers worden ook de Nederlandse omgangsvormen als ongodsdienstig ervaren.' 'Waar blijven de kerken?,' zo vragen moslims zich af. 'Voor een nieuwkomer is die gesecculariseerde taal van de gemiddelde Nederlander beklemmend. Het is een vorm van zelfonderdrukking voor een moslim als men niet over religieuze ervaringen kan spreken. Die seculiere Nederlanders zijn als het ware in de ogen van de gemiddelde moslim gespleten: men is wel religieus maar men spreekt er niet over.'

'Voor mij' -zo stelt Yar- 'was het heel opmerkelijk jarenlang met een

collega, een Nederlander, op plezierige wijze samen te werken, terwijl we nooit met elkaar over geloof en godsdienst hebben gesproken. Toch wist ik dat godsdienst voor de persoon in kwestie een belangrijke plaats heeft

veel moslims, komend vanuit een wereld die betoverd wordt door de metafysica, is deze kennismaking met een onttoverde wereld, beangstigend.' Veel moslims van de eerste generatie hebben die omslag ook nooit kunnen aanvaarden. Dat valt onder meer op te maken uit hun tweedeling van "wij moslims" en "jullie christenen." 'Toch' -zo concludeert Yar- 'is er sprake van een geleidelijke verandering. De studenten van de hbo-Islam, veelal moslims van de derde generatie, maken dit onderscheid van "wij hier" en "zij daar" niet meer.' Onze moslim-studenten komen immers in een andere, pluriforme wereld terecht en doen daar nieuwe ervaringen op.

(tekening uit nr. 93 'Islam en berichtgeving')

in zijn leven.' Yar vervolgt: 'voor

Dialog: vernieuwend en inspirerend

De dialoog heeft meer dan alleen pragmatische oogmerken. Het legt ook nieuwe vragen op ons bordje. Moslims treden de laatste jaren ook met andere religieuze groepen in gesprek. 'We knopen het gesprek aan' -zo stelt Yar- 'met joden, waarbij gezegd kan worden dat er veel herkenning over en weer is. Hoewel we niet over spiritualiteit spreken, zitten we in een vergelijkbare minderheidssituatie. We gaan op respectvolle wijze met elkaar om, we bezoeken elkaars feesten. Hoewel we tot nu toe nog geen gesprek met hindoes hebben

gevoerd, valt te verwachten dat ook dit gebeuren zal. Tegelijkertijd heeft de dialoog ook grenzen. Diepe spirituele belevingen heb je alleen met gelijkgestemden binnen de groep: alleen degenen die de vasten, de Ramadan meemaken, weten waar men het over heeft. Eigen religieuze en rituele ervaringen zijn moeilijk mee te delen aan buitenstaanders.

De dialoog met andere groepen is niet alleen een noodzaak, het werkt ook vernieuwend en inspirerend. Er zijn veel wederzijdse vraagstukken. Te denken valt aan het vraagstuk van de heilheid van de schepping. Milieuvragen staan nog niet op de agenda van de meeste moslims in Nederland, toch is dit een belangrijk issue in de dialoog. De samenleving is te vergelijken met een schip. Iedereen, alle geloofsgroepen moeten daaraan een bijdrage leveren. In dit kader zou ik ook een interessant item aan de agenda voor de toekomst willen toevoegen. In het kader van milieu-vragen zouden we als geloofsgroepen een gezamenlijk vastenproject kunnen opzetten.'

Godsdienstige ervaringen delen

'Ik zal altijd' -zo werpt Spalburg op- 'het gesprek met andersdenkenden serieus nemen.

Natuurlijk heb ik daarbij ook mijn aarzelingen. Ik weet dat ieder mens zijn eigen referentiekader heeft. Je bent soms met elkaar uitgepraat. Je kunt achterliggende ideeën niet altijd

met elkaar delen. Met iemand die de waarde van het gebed niet kent, valt moeilijk te communiceren over het rituele gebed dat idealiter vijf maal per dag moet worden verricht. Hoe zou je dat kunnen uitleggen?' 'Er zijn dus momenten dat het gesprek tussen mensen stopt. Toch heb ik ook ervaren dat mensen vanuit een verschillende achtergrond godsdienstige ervaringen met elkaar delen kunnen. Ervaringen in de trant van: jouw verstaan van het heilige en de wijze waarop ik dat ervaar staan elkaar zeer na. Dat zijn grootse momenten.' Yar voegt er aan toe: 'omgekeerd heb ik ook ervaren, dat mensen die door en door ongodsdienstig zijn, geraakt worden als men gewaar wordt hoe waardevol godsdienst en geloofservaringen voor moslims zijn.'

Geloof is niet vanzelfsprekend

'Men zou op die verborgen kansen in de dialoog kunnen afdingen. Moslims en christenen kunnen het erover eens zijn' -zo benadrukt Spalburg- 'dat Jezus en Mohammed beiden boodschappers van God zijn. Toch worden kinderen van islamitische achtergrond op school onnodig vaak geconfronteerd met een beeld van de goddelijkheid van Jezus. Ik moet mijn kinderen daarvoor enigszins waarschuwen. Daarnaast worden moslimkinderen, die toch vaak uit een godsdienstig

milieu komen, dagelijks de beelden van een seculiere cultuur opgedrukt. Dat is loodzwaar voor hun ouders en voor de kinderen zelf. Dagelijks lijden moslims binnen de seculiere samenleving aan een niet te beredeneren onderdrukking. Met de woorden van Norman Elias: "Als een groep wordt onderdrukt, wordt die onderdrukking geïnternaliseerd." Er zijn dan ook moslims die zeggen dat dit niet kan. "Je loopt gevaar dat je geloof dagelijks wordt aangetast!" Die prijs wil men niet betalen. Sommige imams gaan nog een stapje verder: zij waarschuwen dat met ongelovigen geen vriendschap valt te sluiten. Ik deel die houding niet. Mij is als studie leider van de hbo-Islam, onderdeel van een christelijke Hogeschool Holland!, wel eens voorgehouden dat samenwerking van moslims en christenen op niets uitloopt. Zo'n waarschuwende houding vindt een voedingsbodem in de gedachte van die moslims die de samenwerking schuwen.' 'Ik kan me in die afgrenzing naar de buitenwereld toe, niet herkennen,' vervolgt Spalburg. 'Secularisatie zou door moslims ook als een positieve uitdaging kunnen worden opgepakt. Geloof is immers niet een vanzelfsprekendheid. In een islamitisch land is alles vanzelfsprekend. In Turkije bijvoorbeeld kom je nauwelijks problemen tegen als het gaat om de verrichting van de dagelijkse rituele gebeden. Die

vanzelfsprekendheid bestaat in Nederland niet. In zoverre is secularisatie een bron van zorg, ook als het gaat om de geloofsopvoeding van onze kinderen. Tegelijkertijd kan die secularisatie ook als een positieve uitdaging door moslims worden opgepakt, met name om vanzelfsprekendheden in het geloof te doorbreken.'

God verandert een volk niet, als men zelf niet verandert

'Waar ik mij vaak aan stoor,' aldus Yar, 'is het beeld dat Nederlanders van moslims hebben. Alsof de islam een statische groep vertegenwoordigt, zonder dynamiek en beweging. Op het handelingsniveau heeft men een zeer geborneerd beeld van moslims. Dat geldt ook op denkniveau. Vaak is er toch de gedachte dat moslims cultureel en wetenschappelijk gezien vele jaren achterlopen. Moslims zouden met geheel andere dingen bezig zijn. Ook vernieuwing binnen de islamitische wereld wordt door de buitenstaander niet of nauwelijks waargenomen.

Dat statische beeld dat Nederlanders van moslims hebben, stoort me. Het kwetst me. Ik ben bereid heel ver te gaan en van anderen te leren, maar als ik met zo'n oppervlakkigheid wordt geconfronteerd, dan is er het gevaar dat ik in een defensieve houding terugtreedt. Er wordt tegenwoordig veel over de Islam

gepubliceerd. Toch is het voor mij een frustratie dat dit statische beeld over moslims blijft bestaan. Omgekeerd zijn het ook de beelden van mijn moslim geloofsgenoten die mij soms mateloos irriteren. Je komt onder moslims beelden over de Westerse cultuur tegen, alsof die wereld hen enkel vijandig gezind is. Als je zo naar het Westen kijkt, dan ontken je het maatschappelijke dynamisme in een cultuur. Dat is de kruistocht-mentaliteit tegen het vreemde. Als men zo tegen het Westen blijft aankijken, dan ontkent men de dynamiek van het samenleven van groepen in de Europese samenleving, waaraan door de eeuwen heen moslims zelf actief hebben bijgedragen. Wat dat betreft is een mentaliteitsomslag noodzakelijk. Zoals ook de Koran het moslims opdraagt: "God verandert een volk niet, als men zelf niet verandert." Moslims zouden een beter beeld van de werkelijkheid moeten opdoen. Hun denkbeelden stroken vaak niet met de samenleving waarin ze zich

bevinden. Men zou zich meer de traditie van het vreemde moeten eigen maken. Ik zou bijna willen zeggen: de openbaring van de profeet zou als het ware voor de tweede keer moeten neerdalen. Vervolgens zouden we de openbaring dan opnieuw moeten gaan interpreteren. Moslims moeten in eigen termen de multiculturele samenleving onder ogen zien. In de moslimfilosofie wordt gesproken over 'wahdat al-wujûd,' d.w.z. de eenheid van het zijnde. Daarmee hebben moslimdenkers onder meer bedoeld dat God manifest is binnen deze voorhanden werkelijkheid.

Deze theologische ervaring zou men moeten vertalen naar een sociologisch niveau: de verscheidenheid van de multiculturele samenleving zouden moslims als een eenheid kunnen zien. Maar als je dat zo zegt, wordt je misschien wel weer afgewezen.'

DE DOMINEE EN DE IMAM

Josien Folbert

Vijfentwintig jaar geleden keken ze elkaar met Argus-ogen aan en gaven elkaar nauwelijks een hand. Nu onthullen ze elkaar in een vertrouwelijk gesprek hun diepste motivatie en persoonlijke ervaringen. Tijdens het gesprek variëren de stemming ::: langzaam op gang komend, soms verontwaardigd, elkaar corrigerend of aanvullend, immer gedreven, soms uitbundig lachend, vertellen ze over hun geestelijke ontwikkeling. Deze maakte van de zendinggerichte dominee een voorvechter van de christelijk-islamitische dialoog en van de bekeerde idealistische, utopische moslim een realist met oog voor de moslimgemeenschap in Nederland.

Beiden lijden aan hun achterban, die ze nauwelijks of met moeite mee kunnen krijgen.

Twee zwaargewichten in de dialoog. In hun geschiedenis weerspiegelt zich de ontwikkeling van de dialoog in Nederland van de laatste vijftientig jaar.

Beiden studeerden: Jan Slomp aan de VU, van Bommel, een ex-jazzmusicus, aan een universiteit in Istanbul. Ds. Jan Slomp werkte als zendingspredikant namens de gereformeerde kerken in Pakistan in het christelijk studiecentrum te Rawalpindi, en werd daarna vrijgesteld voor de ontmoeting met moslims. Imam Abdulwahid van Bommel heeft zich op velerlei wijzen ingezet voor de moslimgemeenschap in Nederland en is momenteel parttime imam in het Westeinde ziekenhuis in Den Haag.

Dialoog blijft marginaal

JS windt zich aardig op: "Is het niet opvallend dat op een conferentie waar honderd jaar gereformeerde theologie wordt herdacht, de aandacht voor andere godsdiensten niet wordt genoemd.' Toch is de grote radicale verandering na de tweede wereldoorlog, naast erkenning van het jodendom, een nieuwe visie op de islam." Als in

een gereformeerd tijdschrift voor theologie de namen van JS en Anton Wessels tussen haakjes worden gezet, voelt hij - in zijn toon klinkt verontwaardiging- dat ook de dialoog met de islam tussen haakjes wordt gezet.

De imam erkend dat ook in de islamitische traditie de dialoog nauwelijks geworteld is. Hoewel Mohammed, in zijn dialoog met christenen van Nadjrân, zelf het voorbeeld heeft gegeven.

Persoonlijke motivatie

Ondanks gedeelde frustratie vertellen beiden wat hen beweegt en hoe hun ontwikkeling is verlopen.

JS: "Mijn motivatie was in de eerste plaats mijn interesse voor de islam. Die kwam voort uit de gereformeerde zendingstraditie sinds Abraham Kuyper." Hij noemt namen van bekende leermeesters aan de VU, vooral J.H. Bavinck. Deze laatste had nog een missionaire insteek naar moslims. Moslims moesten bekeerd worden. "Met die houding vertrok ik naar Pakistan. Daar is geleidelijk mijn dialooghouding ontstaan. Dat kwam door het boek van Fazlur Rahman *Islam*. Dat heeft een grote invloed op mij gehad. Maar ook door gesprekken met moslims. Ik ontdekte dat moslims een authentiek geloof hebben. Ze geloven in God, in God die spreekt door profeten. Je ontdekt dat er een inhoudelijke overeenkomst is met de bijbelse boodschap. In de eerste plaats is het dan een kwestie van luisteren: wat heeft de ander gehoord van God, over God. Dat betekent niet dat koran en bijbel van gelijke waarde worden. We moeten moslims in hun eigenheid accepteren: wij zijn immers broedergodsdiensten. Mijn ideaal heb ik samen met anderen kunnen verwezenlijken in het christelijk studiecentrum in Pakistan. Terugkijkend kun je zeggen dat voor

mij de theologische en de ervaringsmotieven samengingen."

De imam ziet in zijn eigen ontwikkeling overeenkomsten met het verhaal van de dominee.

"Toen ik na een lange zoektocht de koran ging lezen, kwam ik tot de ontdekking dat de kerk niet bestond. Er werd gesproken over allerlei gemeenschappen, over openbaringen van voorafgaande profeten aan bepaalde mensengemeenschappen en de overeenkomsten in de reacties op zo'n boodschap: meestal wendde zo'n volk zich af omdat het ethisch en spiritueel veel te moeilijk was om daar echt iets mee te doen.

De koran geeft het optreden van profeten in de mensengeschiedenis als een soort herhalingsmotief weer. De boodschap van de boodschappers verwordt vaak tot een dogmatiek, die dan leidt tot muggenzifterij of elkaar in de haren zitten. De manier waarop in mijn omgeving kerkelijke mensen met geloof omgingen, was voor mij begrensd in zijn spiritualiteit, in zijn vrijheid van beleving. Toen ben ik vier jaar in Turkije op een redelijk conservatief instituut gaan studeren. Ik ben geen fundamentalist geworden, maar een utopist. Het leven zoals de islam dat te bieden had in al zijn aspecten was voor mij de mogelijkheid om tot sociale rechtvaardigheid en tot harmonie onder de volken te komen. Zo idealistisch was ik op dat moment.

In Nederland ben ik in 1971 begonnen om Turkse kinderen koranlessen te geven. Er was bij mij nog geen behoefte me met mensen van andere godsdiensten bezig te houden, maar een paar kerkelijke maatschappelijk 'activeerders' in Utrecht, Hans Timmers en Piet Stolwijk namen het voortouw. De Raad van Kerken daarentegen voelde zich geroepen tot een heel principiële discussie over de bouw van moskeeën in Nederland. Kunnen wij moslims wel helpen aan een moskee? Kunnen wij ons dat veroorloven als christenen? Moslims en christenen hadden concepten, die erg levend waren, bijvoorbeeld de manier waarop over geloof gesproken werd en de manier waarop we over de noodzaak van een verstaanbare ethische manier van leven spraken. Dit bracht mij op het spoor om te zeggen: je kunt geen geïsoleerde moslimgemeenschap in Nederland vanuit een soort utopistisch eiland waarmaken. Dat was een eerste begin.

De dialoog heeft te maken met je eigen verhaal, met je eigen groeien in geloof, je eigen innerlijke conflicten en conflicten met andere mensen die vaak heel leerzaam zijn."

De imam doelt vooral op de spanning die ontstond tussen zijn persoonlijke ontwikkeling en de rol die hij kreeg toegewezen door de moslims die van buiten Nederland

kwamen. Dit speelde vooral in het midden van de zeventiger jaren en had te maken met de maatschappelijke positie van migranten en de manier waarop moslims uit het Rif-gebergte en uit Turkije er een rechtlijnige islam op na hielden. "Ik had steeds het gevoel: die mensen moet ik vertegenwoordigen, hun stem moet ik laten horen. Het is een stoeve ontwikkeling geweest om het wantrouwen dat vooral bij Marokkanen sterk gevoeld werd, te vertalen naar dialoog-bijeenkomsten. Voor hen speelt dat de islam heel duidelijk is, het 'vanzelfsprekendheidsdenken,' want de islam is de laatste religie, de laatste profeet en je sluit je maar aan. Dat denken van moslims probeerde ik te vertolken naar de christenen toe. Het is voor mij een hele worsteling geweest om goed te onderscheiden enerzijds wat mensen van de dialoog er echt mee voor hadden: is het alleen maar een verkennen om een gemakkelijker toegang te hebben tot de moslim 'mind' om uiteindelijk toch een zaadje te planten? Of is het anderzijds werkelijk een gelijkwaardige kennismaking. Door grote moslim groeperingen werd niet geloofd in de dialoog omdat zij maatschappelijk zo zwak waren."

De eerste confrontatie

De eerste confrontatie tussen de dominee en de imam gebeurde in

Rotterdam, toen christenen van de Putse Pleinkerk onder leiding van ds. Reedijk werden gevraagd of ze hun kerk open wilden stellen voor moslims zodat ze ruimte kregen om te bidden. Binnen de christenen was er verdeeldheid over het antwoord maar ook de moslims vertegenwoordigden twee groepen: enerzijds de Suleymanli-moslims, een in Turkije niet erkende groepering, en anderzijds de Diyanet-moslims, officieel de vertegenwoordigers van de Turkse Staatsgodsdienst. JS als adviseur van de Rotterdamse kerk en AvB kozen ieder voor een andere imam en andere groepering. Zo werden christenen gedwongen na te denken over hun houding naar moslims (gastvrijheid of bekering) en werd AvB "pragmatisch door de gemeenschap gedwongen om de dialoog aan te gaan."

Innerlijke confrontatie en ontwikkeling

Vervolgens schetst de imam Abdulwahid hoe hij de confrontatie met zichzelf aanging. "Na dit incident ontstond de Taakgroep islam in Rotterdam. Toen werd ik voor het eerst met mezelf geconfronteerd en dan ga je ook de inhoudelijke kant van de dialoog goed doordenken. De pragmatische kant is: er is een gemeenschap van mensen in Nederland die hier naar toe is gekomen en die wil ik

vertegenwoordigen. Aan de andere kant is het iets van jezelf. Ben ik integer als ik met anders-gelovigen praat, terwijl het grootste deel van mijn achterban het niet nodig vindt om er inhoudelijk iets van te maken. Dat merkten we ook herhaaldelijk. Ook later toen D. Mulder vanuit de Raad van Kerken een moslim-christen gespreksgroep probeerde op te zetten. Voor mij persoonlijk is de confrontatie of ontmoeting begonnen met de Taakgroep islam. Ik kreeg toen de wind van voren van allerlei christenen. Ik had zeer utopische gedachten die ik ook uitsprak. Christenen lachten me toen daarom ook uit of spraken er heel ironisch over. Waar gaat het over tussen moslims en christenen? Gaat het over de inhoud die door mijn achterban gedragen wordt? Voor mij is 1976 een draaipunt geweest in die ontwikkeling op een tiendaagse conferentie in Londen (the Islamic Conference). Alle toppers uit de moslimwereld namen het woord.

Voor mij kwam toen voor het eerst het beeld van de *ummah* sterk naar voren. Je leeft als moslim-gemeenschap en daarin heb je een bepaalde positie en dat is een sociaal-economische, juridisch-politieke en een geestelijk-spirituele positie. Op al die posities word je in het westen als moslim aangesproken. Als je niet dialogiseert, niet communiceert, dan kun je het wel

vergeten. Het was een enorm draaipunt in mijn ontwikkeling. Mijn utopisch beeld van een idealistische vreedzame maatschappij maakte plaats voor een concreter ideaal: hoe kunnen we sociale rechtvaardigheid bespreken met mensen tussen wie we leven.

In Londen maakte ik mee dat mensen zich los maakten van de brij van zekerheden, dat je de concepten van de islam als filosofische concepten kunt zien. Je kunt ermee communiceren; je kunt er vrij over zijn; je kunt er relativerend en met humor over kunt spreken. Dat was voor mij de doorbraak.

Wat ik één van de prachtige punten vind van Hans Küng: om jezelf te verstaan moet je de ander verstaan. Het betekent dat je jezelf beter verstaat. Dat proces vindt maar bij enkelingen plaats. Men kan zich niet losmaken van het leerstellige, dogmatische sjarie'a denken.

Mijn studie in Turkije was zeer eenduidig, gericht op een bepaalde manier van islam beleving; weliswaar een manier van verinnerlijking, maar nooit in samenspraak met anders-denken; en ook niet binnen de islam. Latent maak je een proces door waarop je een moment bereikt dat je je innerlijke verworvenheden kunt communiceren. Er wordt een zaadje bijgeplant waardoor je enerzijds naar jezelf toe kunt relativeren en anderzijds omdat je verinnerlijkt,

bepaalde concepten abstracter en transcenderaler kunt meemaken dan jou eigenlijk aangereikt wordt."

Dialogo en eigen identiteit

JS: "Als iemand niet geworteld is in de eigen traditie, dan wordt de dialoog heel moeilijk. Bijvoorbeeld, binnen je eigen kerk is een spanning tussen zending en dialoog. Je moet weten hoe je daar zelf in staat: wat is mijn eigen identiteit? Het gaat er niet om dat je je eigen geloof minder belangrijk gaat vinden. Je gaat je eigen geloof niet relativeren, maar relateren. Je gaat een verband zien met anderen. Het brengt een nieuwe verdieping met zich mee. Je leert verwoorden wat belangrijk is voor je christelijk geloof. Dat kan gepaard gaan met erkenning en respect voor wat een ander ten diepste motiveert. En niet uit pure beleefdheid. Dan komen we een stapje verder in de dialoog. In het begin waren de christenen er niet aan toe echt te luisteren naar de moslims. Deze laatsten hadden een andere agenda. Bovendien hadden zij het gevoel: laten de christenen hun betrouwbaarheid maar eens bewijzen. Zijn ze echt bereid ons te helpen?"

Structurering van de dialoog

AvB. "In een bepaalde periode is er een groei geweest: eerst was het praten over belangen en iets verwachten van de christelijke meerderheid, daarna nam de

Nederlandse Zendingsraad in het midden van de zeventiger jaren een eerste initiatief tot een serie bijeenkomsten om in een andere sfeer te werken. Een aantal hete hangijzers werd behandeld: moslims in Nederland, ruimte voor gelovigen, onderwijs, beeldvorming. Geleidelijk is het inhoudelijk op een hoger niveau getild, maar vanuit de moslim gemeenschap was er toch nog altijd een noodsituatie. Alleen de bestuursleden konden meedoen of mensen van koepelorganisaties zoals Ibrahim Görmez. Als de imam meekwam, moest alles weer vertaald worden. We hebben altijd een enorme discrepantie gehad tussen mensen die zich wat vrij konden uiten en de theologische diepgang, want die moest door de imam worden verwoord. Dat ging stroef en moeizaam.”

JS “De werkgroep van de Nederlandse Zendingsraad is later aangehaakt bij de werkgroep ‘Samen- leven met buitenlandse werknemers’ van de Raad van Kerken. Toen de sectie Interreligieuze Ontmoeting is opgericht, kwam de werkgroep onder deze sectie. In de werkgroep islam hebben altijd moslims geparticipeerd. Hamza Zaid heeft hierin een grote rol gespeeld. Die raakte later teleur- gesteld in de Raad van Kerken omdat hij dacht dat het Overleg Joden en Christenen

(OJEC), dat bepaalde uitspraken deed over de Palestijnen, deel uitmaakte van de Raad van Kerken.

In Memoriam Piet Backx

Pater Piet Backx was de eerste in Europa die concreet de uitspraken van het Vaticaan uitwerkte. Hij was een pionier. Backx nam ook het initiatief om de groet rond *'id al fitr* (het Suikerfeest) te versturen met een eigen tekst. De eerste keer is die tekst uitgefloten. Ook moslims waren wan- trouwend. Nu is het een traditie geworden.

Backx was uit Mali teruggekomen, waar hij al Vaticaan II had toegepast in de relatie met moslims. Hij wilde dat ook in Nederland doen, maar niet alleen. Zo ontstond in 1976 ook een stukje praktische oecumene in Nederland. Want *Begrip* werd een gezamenlijke uitgave, eerst alleen van de r.k. kerk en de gerefor- meerden, later met de hervormden.

De naam van het blad *Begrip* werd ontleend aan de tekst van Nostra Aetate. In het Frans bestond al het blad ‘Comprendre,’ later ‘Se Comprendre’ om de wederkerigheid aan te geven. Pater Piet Backx is begonnen zich daarbij aan te sluiten als eerste in Nederland die zich sterk maakte voor de dialoog. Hij deed dat ook vanuit de traditie van de Witte Paters. Hij noemde het blad sinds 1977 *'Begrip moslims en christenen'*; uit beleefdheid werden

eerst de moslims genoemd en niet andersom.

Topdogs en underdogs

AvB "Zo'n publicatie is moeilijk herkenbaar voor migrantenmoslims. Het christendom wordt altijd gezien als topdown benadering. En christen dialoogfiguren worden als topdogs gezien. En moslims zien zichzelf als underdogs. Ze hebben altijd een visie van onderop. Behalve de oliestaten die ook topdownbenadering hebben. Het was moeilijk voor moslims om de oprechtheid in de christelijke dialooghouding te herkennen. Eind zeventiger jaren is dat steeds aan de orde geweest: wat moeten wij hiermee en hoe kunnen wij hier antwoord op geven? Wij kunnen inhoudelijk deze gesprekken niet aan. Eind tachtiger jaren riep men om prof. Aydin uit Turkije: één held moest komen uit Turkije om ze te bevrijden. Wie houdt zich in een geseclariseerd land als Turkije bezig met dialoog? Slechts een man. Aydin durft de dialoog aan. Een vrijgestelde dialoogfiguur, die je overal tegen- komt, een beetje als een parade- paardje.

Het is ook verwarrend voor Nederlanders: hier staan de moslims onder aan de maatschappelijke ladder. Met welke ogen moet je naar hen kijken? Zijn het hulpbehoevende mensen die je eigenlijk moet steunen? Dus ook in hun religieuze

beleving? Maar als we hen in hun religieuze manier van leven ondersteunen, krijgen we dan straks een stelletje fundamentalisten over de vloer? Dat vormt een groot dilemma voor Nederlanders. Er is steeds een probleem in de dialoog, want op welk niveau hebben we eigenlijk contact met elkaar? Wat hebben we echt gezamenlijk? Als mensen in hun eigen geloof niet een spirituele groei hebben doorgemaakt, met zichzelf in botsing zijn geweest binnen hun eigen geloof, dan kunnen ze ook niet bij de ander de essentiële geloofsbeleving herkennen. Alleen dat maakt mensen tot broeders. Er zijn slechts enkele moslims die in een christen een echte authentieke gelovige kunnen herkennen. Dat hebben we gezamenlijk. Je bent dan voorbij aan de exotica en de dogma's. Je kunt elkaar dan de hand geven."

Zo ziet een duif eruit

JS: "Het echt herkennen en erkennen van het anders zijn is het cruciale punt in de dialoog, want je wilt de ander reduceren tot je eigen beeld. Het anders geloven en samen leven: dát niet accepteren is de wortel van de intolerantie. Echt accepteren maakt tolerantie tot een positief en niet tot een negatief aspect. Samenwerken is een grote uitdaging. Niet om de ander te veranderen tot ons beeld door er een christen van te maken. Aan beide

kanten is een innerlijke bekering nodig.”

AvB. Dat proces is nog steeds gaande, want christengemeenschappen willen altijd die éne moslim horen die goed geassimileerd is, die genoeg tolerant en genuanceerd is om een gesprek aan te gaan. Je stelt altijd, bewust of onbewust, voorwaarden. Daar is een prachtig verhaaltje over van Nasreddin: hij heeft zijn hele leven alleen maar duiven gezien. Toen hij een keer een arend zag, ging hij hem bijknippen, en zei: “zo ziet een duif eruit.”

Aanvaringen en spanningen

De dialoog kwam dan wel op gang in de zeventiger jaren, toch waren er aanvaringen.

JS. “Van Bommel heeft mij ooit laten weten dat ik moslims niet serieus nam. Ik had een grapje uitgehaald voor de presentatie: in de islam draait alles om het getal vijf. Het was ‘Spielerei.’ Volgens moslims was dit badinerend bedoeld. Ik heb mezelf op dat punt gecorrigeerd.

Tijdens een andere lezing reageerde van Bommel op mijn uitleg over de drie-eenheid: ‘dit is allemaal speculatie.’ Daarin heb ik me toen niet serieus genomen gevoeld door jou. Dit is trouwens de eerste keer dat ik je dit vertel.

Mensen als Arkoun en Sayyid Hussein Nasr zeggen: christenen geloven in de drie-eenheid. Dat moeten wij accepteren. Christenen moeten niet veranderen vanwege het gesprek met moslims.”

AvB “In sommige ontmoetingen ging het er ontzettend spannend aan toe. Zoals toen iemand zei - die was min of meer in gewetensnood -: ‘En nu dominee, wil ik dat u het credo uitspreekt.’ Als de opkomst fifty-fifty is kan er veel gebeuren. De mooiste en beste bijeenkomsten voor mij zijn ook die ontmoetingen waar mensen eerlijk zeggen wat ze denken, wanneer er van beide kanten getuigenissen worden gegeven.

Mensen staan soms tegenover elkaar, hebben emotionele uitbarstingen. Ik heb een tijd aan jou getwijfeld en jij aan mij. Er waren spanningen in de verhoudingen, er waren onuitgesproken verwachtingen van elkaar, onuitgesproken wantrouwen, vertrouwen. Er zijn veel dingen gebeurd aan beide kanten die je niet altijd onder woorden kunt brengen.

Je kunt de islam niet reduceren tot een simpele godsdienst (altijd die vijf zuilen) van simpele zielen.

Gevoelige zaken

JS: “Op een bijeenkomst in Ede vertelde een Marokkaanse imam aan christenen dat zij de schriften hebben vervalst. Dat was zeer schokkerend.

Dat moet je vermijden. Je moet elkaar respecteren in het anders-zijn. Je mag er zelf anders over denken. Voor de ander zijn er bepaalde heilige zaken die je moet laten staan zoals bijvoorbeeld de eerbied voor de profeet Mohammed.”

De Rushdie-affaire

AvB “Als ik naga wat ik in de afgelopen jaren in of aan de dialoog heb gedaan, dan heb ik een aantal tragische ijkpunten zoals de Rushdie-affaire. Er gebeurde tegelijkertijd een heleboel eigenaardige dingen. De mensen waren vreselijk emotioneel: het begon in Bradford, daarna in Pakistan: de boekverbranding en het verbranden van de Rushdie-pop. Dit dreigde ook over te slaan naar de Pakistaanse en de Surinaams-Hindoestaanse moslimgemeenschap in Nederland. We hebben toen alle koepelorganisaties uitgenodigd en tot mijn grote verbazing kwamen ze allemaal. We hebben een gezamenlijke brief gestuurd naar Lubbers, waarin wij afstand namen van dit gebeuren. Daar heb ik eigenlijk mezelf voor het eerst ten opzichte van die materie ontdekt. Toen ontdekte ik voor mezelf dat blasfemie niet bestond. Je kunt God of de profeet niet lasteren.”

JS: “Dit is te utopisch gedacht van jou. ‘Hij lastert God,’ wordt gezegd door de joodse raad. ‘Wat getuigenis hebben wij nog nodig?’ Jezus is dus

door de joodse raad veroordeeld vanwege godslastering. Dit kun je niet lichtvaardig nemen. Je bent utopisch bezig als je je buiten deze werkelijkheid plaatst. Het is een belediging van iemand anders zijn godsdienst. De kerken in Europa hebben een dikke huid gekregen omdat zij er zich niet meer over opwinden. Ik kan mij voorstellen dat moslims zich diep gekwetst voelen. Noem het geen blasfemie. Door jouw verklaring neem je gekwetste gevoelens niet weg. De les uit de Rushdie-affaire is: Waar is de grens tussen vrijheid van meningsuiting en de grens van het respect voor de ander zodat de ander zich niet gekwetst voelt. Ten aanzien van het jodendom hebben we die grens gevonden want anti-semitisme en de ‘Auschwitz-Lüge’ zijn verboden. Maar is er ook niet een pijngrens die niet overschreden mag worden tussen christenen en moslims?

AvB “Ik had dit stukje vrij zorgvuldig ingeleid, voor mijn doen: 50% ontdekking van mezelf, 50% pragmatisme. Alles wat je gaat vertellen in regels stellen, strafmaat bepalen vanuit gekwettheid, de grenzen van de tolerantie vaststellen,

al dat soort zaken heeft te maken met het vertegenwoordigen van de gemeenschap. Dat hebben we gedaan. Ik was trouwens de enige moslim die het boek gelezen had. Maar je moet een literair commentator zijn om de speelse disco-achtige manier van taalgebruik van Rushdie in *De Duivelsverzen*, de hele manier waarop het boek is opgezet, te kunnen plaatsen in de traditie waarin het hoort. Het is fout als dit in de moskee wordt voorgelezen. Daar hoort het niet thuis. Toch ga je de pijn benoemen. Er is ook een collectief minderwaardigheids-complex bij alle moslims in de wereld, vanwege de kolonisatie, vanwege de kruistochten. Dat is reëel, dat leeft bij mensen op die manier en dat hebben we dus ook als commissie naar voren gebracht in de brief: moslims kunnen hierdoor gekwetst worden. Voor veel mensen zijn er drie bronnen: koran, *hadith* en *sirah*. De manier waarop het leven van de profeet wordt gekend is door de *sirah*. Het lijkt erop dat Rushdie bewust de taal van de *sirah* heeft gebruikt. In mijn bevindelijkheid, in mijn utopisme denk ik dat je hier eigenlijk buiten zou moeten staan.”

Pijnpunten

De Rushdie-affaire heeft duidelijk pijnpunten naar voren gebracht. Maar er zijn nog andere.

AvB: “Eigenlijk is al voortdurend een pijnpunt aan de orde: het niet van elkaar kunnen herkennen wat voor jou authentiek geloof is, op welk niveau dat zich afspeelt en hoe je dat beleeft. Theologische punten die ons uit elkaar houden en waar we nooit een plaats aan kunnen geven bijv. de drie-eenheid, de kruisdood van Jezus, het plaatsvervangende offer. Er zijn wel voor moslims herkenbare punten zoals bijvoorbeeld het plaatsvervangend offer in het geval van de zoon van Abraham.

Maar er ontstaat altijd een eindeloos gekissebis van beide kanten bij allerlei dogmatisch en theologisch vaststaande stellingen. Wat ik mis in de Nederlandse dialoogwereld, is een beetje een bevrijder zoals Hans Küng. Hij heeft bepaalde zaken fifty-fifty gesteld: zaken die zowel bij moslims als christenen op dezelfde manier spelen.

Vaak wordt vanuit de zaal gevraagd: kunt u dan niet meegaan in het denken over Jezus? Misschien kan ik daar zelf wel een eindje in mee gaan maar de moslim gemeenschap zoals die zich in Nederland bevindt kan daar niets mee. Het zal sterk afhangen van de theologen die hier opgeleid gaan worden.

Küng maakt een belangrijke opmerking: voor je zelfverstaan heb je de ander nodig. We hebben iets aan elkaars geschiedenis, we hebben iets aan elkaars geloof, aan elkaars

praktijk van ethisch denken. Daar kunnen we veel van leren. Iedere gelovige groep heeft een eigen vocabulaire gevonden waarin we ons kunnen uitdrukken over het meest essentiële van ons geloof en ons ethische denken. We gaan toe naar één oecumenische wereldgemeenschap. Dat vind ik bevrijdende opmerkingen. Als mensen van verschillende geloven hebben we zulk soort uitspraken nodig om tot een doorbraak te komen in de ontmoeting met elkaar. Qua communicatie, qua informatie zitten we op elkaars lip tegenwoordig. We kunnen ons terugtrekken voor meditatie maar we moeten communiceren. Dialoog is geen vrijblijvende zaak. In Nederland lijkt dat nog wel het geval. We blijven op eieren lopen als we met elkaar omgaan. Er zou eigenlijk een stem moeten klinken die voor alle partijen een bepaalde weerklank heeft, die aanspreekt, die dingen zegt waardoor mensen tot de conclusie komen: ja, we moeten om samen te kunnen leven dialoog bedrijven, elkaars gebied betreden, we moeten durven. Arkoun zei het zo: Er moet een ruimte komen in Europa waarbij we onze bronnen, onze eigen teksten vergeten; waarbij we niemand citeren; we zitten daar sec als mens zoals we zijn en zo moeten we de dialoog aangaan. Als mens moeten we de dialoog aangaan. Dan pas ben je authentiek. Wat de moslims

betreft kan dat nog niet. We zitten in een groeiproces. Er is nog een maatschappelijke, wetenschappelijke en politieke ongelijkheid.”

Andere pijnpunten: gemengde huwelijken, het verleden

JS: “Ook de manier waarop er omgegaan wordt met gemengde huwelijken is een pijnpunt. In ieder gemengde relatie moet dat opnieuw bevochten worden. Het is een constant gevecht.

Een ander leed is je niet medeverantwoordelijk voelen voor je eigen verleden. Vaak wordt mij de vraag gesteld wat Turken met Armeniërs gedaan hebben. Het eerste ‘sorry’ moet nog klinken van Turkse kant. Dit is een pijnpunt dat de orthodoxie moeilijk bereid maakt om het gesprek aan te gaan. Er zijn weinig orthodoxe christenen die daartoe bereid zijn, vooral omdat ze zo’n pijnlijke geschiedenis hebben. Aan de andere kant is de manier waarop Turken behandeld zijn in Oost-Europa, ook niet altijd verheven geweest. Nostra Aetate geeft duidelijk aan dat het verleden vergeten moet worden. Zover is het nog lang niet. Het is zelfs nog een rauwe wonde. We hebben deze zaken ook met enkele Turken van de Diyanet in Nederland besproken maar dat gesprek eindigde in een groot pijnpunt, want er is niets uitgekomen.

Een ander punt ligt binnen de eigen gemeenschap: men leert niet uit de geschiedenis. Nadat de joden zijn uitgeroeid, neemt men hen serieus. Het klinkt bijna cynisch maar het lijkt alsof er eerst iets ernstigs moet gebeuren voordat men moslims serieus neemt. Aan beide kanten moet men iets aan die grote conflicten doen. De dialoog moet eigenlijk gebruikt worden voor conflict-preventie.

Er blijven veel pijnpunten liggen, je loopt vast en daarna moet je ze weer oppakken. Ook al is de moslim-gemeenschap een gesetelde gemeenschap, je moet niet aflaten om het voorlichtingswerk in de kerken om begrip en acceptatie te kweken voor moslims, nog een tijd door te laten gaan. Zoals je ook door moet gaan met de kerken af te helpen van bekeringsacties. Het blijft net zo nodig als twintig jaar geleden.”

Leuke dame met blote navel

AvB. “Wat moslims hier in Nederland meemaken, op heel eenvoudig ontmoetingsterrein gaat over de dagelijkse maatschappelijke gang van zaken. Ik heb dat bij de Nederlandse Moslim Omroep meegemaakt. De N.M.O. werd tegelijkertijd opgericht met de O.H.M (hindoe-omroep): beide nieuwe stichtingen hebben zich gepresenteerd. Dan zie je het enorme verschil van acceptatie en ontmoeting tussen hindoes en

Nederlanders in het bijzonder en moslims en Nederlanders in het algemeen. Dan kom je op heel banale terreinen: als hindoes iets organiseren, dan komt er zo'n rijdbaar meubel met alle drankjes van de wereld naar binnen. In de Nederlandse cultuur is dat heel prettig: een glaasje van dit of dat erbij. Er komt ook altijd een leuke dame, met een blote navel waar ze ook nog een ringetje in doet, nou dat is allemaal sociaal veel leuker en acceptabeler dan dat stroeve, problematische gedrag van de moslims. Die hebben nooit zo'n batterij flessen bij de hand.

Als het gaat om de ontmoeting vanuit een organisatie namens de religie, dan merk je hoe kritisch dat benaderd wordt vanuit de Nederlandse samenleving. Wanneer moslims dan eens een keer het initiatief nemen tot de dialoog (waarover steeds wordt gezegd: het komt altijd van de christelijke kant, het moet altijd van één kant komen), dan wordt het helemaal gescreend en gescand en wordt er gezegd: wat willen jullie, wat bedoelen jullie er nou precies mee? En wat is nou jullie boodschap?”

JS. “Dat komt omdat we moslims veel meer op het lijf zitten dan de joden en de hindoes. Het hindoeïsme is zo'n totaal andere godsdienst. Met de islam ligt alles veel gevoeliger, we hebben veertienhonderd jaar

conflict- geschiedenis met elkaar, en slechts een beetje dialooggeschiedenis. De hindoes kun je met al hun Hanuman- en al hun Ganeesh-hoofden veel folkloristischer en veel ludieker benaderen.”

Hoe verder?

JF. “Als we even teruggaan naar die pijnpunten, die er aan beide kanten liggen, en die kennelijk niet zo maar te overwinnen zijn, of zelfs niet altijd bespreekbaar zijn, dan lijkt het dat we niet verder komen. Hoe zouden we in de toekomst samen naar nieuwe wegen kunnen? Ik denk dat het een proces van zoeken is.”

AvB “De rol die de islam op dit moment in de moslimwereld in zijn geheel en ook hier in Nederland speelt, is slechts een doekje voor het bloeden; daar moet je wel iets aan doen natuurlijk, anders mis je een morele basis, maar het is niet een voorpost van moslims, het is niet een opdracht als: we moeten ons hier in Nederland gaan manifesteren als een gelijkwaardige religie, dus we gaan onze beste mensen daarvoor klaarstomen om die ontmoeting aan te gaan.

Ik kom weer terug op die ongelijkheid. Dus als je pijnpunten wilt behandelen, dan moet je beginnen met een wetenschappelijke analyse. Als we het bijvoorbeeld over de Armeniërs hebben, dan moeten de feiten voor beide partijen

op een rijtje gezet worden. Eenmaal de verken- ning gedaan en objectief vastgesteld, dan kunnen we ook gaan praten. Want je kunt niet starten vanuit een emotionele welles-nietes-cultuur, vanuit religie, vanuit het ontkennen van je eigen verleden. Als je op dit ogenblik bij de Turken aankomt met de Armeense kwestie, daar willen ze echt niet aan beginnen. Dat kan niet op die manier. Dus ergens moet je een platform vinden waar je allebei gelijkwaardig aan de slag kunt.”

JS: “Er zijn internationaal zulke conferenties geweest, die pijnpunten oppakten.”

JF: “De Wereldraad is bezig om samen met moslims een platform op te gaan richten met betrekking tot godsdienstvrijheid en mensenrechten, specifiek op dat thema. De Raad wil wereldwijd mensen uit verschillende landen daarin krijgen.”

AvB “Ja, daar moet je eerst toe in staat worden gesteld want het is geen prioriteit van de moslims om nu daarin het voortouw te nemen, ze zijn bezig zich maatschappelijk waar te maken. Het is een beetje een luxe probleem.”

JF “Maar het begint natuurlijk wel te veranderen.”

AvB “We groeien daar naartoe. Er is een H.B.O-Islam, er is een islamitische universiteit, het begint te groeien.”

JS "Het is essentieel dat in die opleidingen de geestelijke leiders goed getraind worden, ook met het oog op de ontmoeting met andersgelovigen. Ze moeten een goed inzicht hebben en een aanvoelvermogen ontwikkelen ten aanzien van wat anderen in de samenleving voorstellen zoals hindoes en christenen. En omgekeerd precies zo."

AvB "Ik heb zelf gehoord in 1976, als een soort grap onder moslims: wij hebben geen occidentalistische traditie, wij verdiepen ons niet in het westen."

JS "Zoals Arkoun zegt: Jullie hebben islamologen, wij hebben geen christologen of liever christendom-ologen. Dat is waar en ik denk dat we dat moeten blijven benadrukken. Je hoort vaak als excuus: er zijn bij ons in dit kleine dorp geen moslims. Maar door de grote mobiliteit komt iedereen in Nederland, zeker de jongeren, vroeg of laat moslims tegen. Dus het is een illusie dat je als dominee in een dorp daar niets mee te maken hebt. Dus ook alle christenen in Nederland en alle dominees en priesters in Nederland moeten in die zin gevormd worden. En hun agenda is zo ontzettend vol, ik weet wat er omgaat in een kerk, in een gemeente. Dan weet je dat dat extra moeite kost om iets van buiten af erin te slepen. Dat is heel moeilijk, dat kost een extra inspanning."

Tot slot: doorgaan?

JF "Is het de moeite waard om door te gaan met de dialoog?"

AvB "Individueel heeft elke deelnemer belang bij de dialoog. Ik denk dat er in beginsel altijd angst bestaat bij veel mensen. Maar die angst geeft je juist de energie om verschillen goed te onderscheiden en aspecten van het geloof van de ander te herkennen en te waarderen. Ik merk dat als ik in een dorp kom, mensen eerst terughoudend zijn maar dat ze na afloop gewoon een soort opluchting hebben: ja, het is toch heel anders dan ik dacht. Ik dacht dat het meer zus of zo, legalistisch of dwangmatig was. Ik ervaar dat je zelf, deelnemend aan de dialoog, je eigen geloof beter gaat beleven. Ik denk dat je daardoor zelf een verdieping doormaakt, dat je ook allerlei aspecten van andermans geloof bij jezelf gaat onderzoeken.

Het is een verrijgingsproces. Voor de moslimgemeenschap heb ik al in het voorafgaande de noodzaak aangegeven. Je moet communiceren, of je dat nou dialoog noemt of anders; niet alleen dialoog op religieus, op theologisch, theoretisch terrein, maar ook de dialoog van de straat. Deze moet zeker ook plaatsvinden via het buurtwerk (straatgroepen, randgroepjongeren en welzijnswerkers). Je moet de juiste taal gebruiken en de moed hebben om dingen tegen elkaar te zeggen

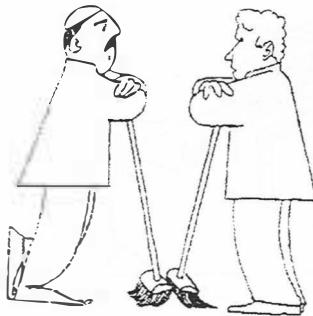
om de onwennigheid en de angst weg te nemen.

De dialoog gaat dus over heel veel schijven: persoonlijk, individueel ga je erop vooruit, binnen de gemeenschap is het een noodzaak, het is niet vrijblijvend, het is echt puur een levenszaak, een overlevingsstrategie en het gebeurt nog te veel onder de term dialoog in zijkamertjes van de kerk. En het gebeurt niet op andere maatschappelijke terreinen.”

JS “Daar ben ik het helemaal mee eens. Ik denk dat we te veel alleen maar in kerkelijke ruimtes mensen proberen te bewerken om met moslims om te gaan, en niet genoeg in de straat, de buurt, het ziekenhuis. We moeten ook meer met gesecculariseerde mensen gaan praten. Dialoog stelt in staat, zeker in Europa, om meer op een natuurlijke manier over God te praten. We hebben die mensen wat in de hoek gedrukt. Ik denk dat de aanwezigheid van moslims een kans is voor de kerken om over God te praten, op een zinvolle manier. En dat gebeurt natuurlijk ook al. Voor het Godsgetuigenis in Europa hebben moslims en christenen elkaar nodig. Anders gaan ze alle twee secularistisch naar de bliksem. Want we moeten niet denken (op dreigende en versnelde toon): er zijn

zeshonderdduizend moslims in Nederland, of nog meer. Onzin! Die zeshonderdduizend zijn niet allemaal bewuste, belijdende moslimleden van de moskee. Absoluut niet. De secularisatie kruipt ook daar voort. Jonge moslims verloochenen hun tradities en groeien op als moderne heidenen in Europa. In dat opzicht sta je naast de imam en mag de imam wel een beetje een minder EO-achtige figuur zijn. Zekerheden verkondigen, zeggen: ‘dat moet je geloven, anders ben je geen goede moslim’ dat appelleert niet aan een heleboel jonge mensen. En het is ook niet de stijl waarin ze andere kennis tot zich nemen.

(tekening uit nr. 107 'Moslims in België')

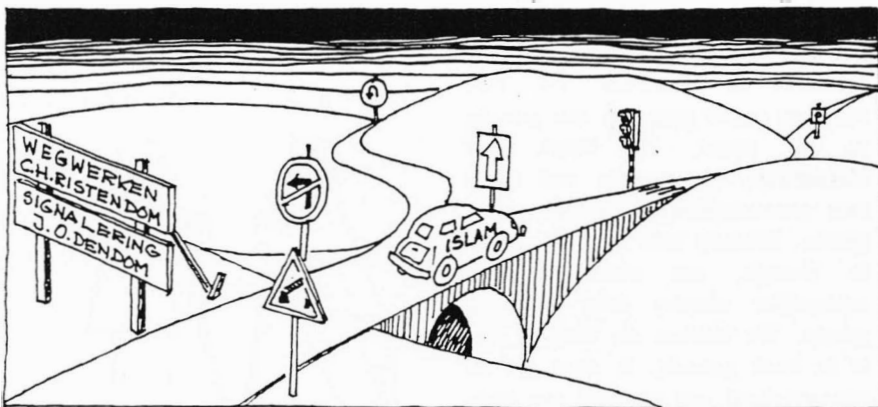
Ik denk dat de kerken - en daarom ook vind ik de dialoog wezenlijk voor de identiteit van de kerken - niet zien dat dialoog een mogelijkheid is om veel lauwheid en laksheid en daarom ook dus

geloofsafval te voorkomen. Je moet gewoon laten zien, laten beleven, hoe relevant geloof is.

JF "Ontzettend bedankt voor jullie bijdrage."

Interview afgenomen door Josien Folbert, uitgewerkt en samengevat door Piet Reesink

(tekening uit nr.101 'Visies van islam op christendom')

...Islam als synthese van Jodendom en Christendom...

DIALOOG AAN HUIS

Gé Speelman

"Het VOP doet gewoon wat een goede buurvrouw zou doen: bij Marokkaanse vrouwen langsgaan, vragen hoe het met ze is en ze helpen bij problemen."

Aan het woord is Maria, een wijkcontactvrouw van het Utrechtse Vrouwenontmoetings project. Autochtone Utrechtse vrouwen geven les aan huis bij Marokkaanse vrouwen die Nederlands willen leren, maar dat door allerlei omstandigheden niet buitenshuis kunnen doen. Soms lopen de contacten ook door als Marokkaanse vrouwen naar een centrum voor volwasseneneducatie zijn gegaan. Dat is het geval bij Maria en haar voormalige 'leerlinge' Fatima. Ik spreek hen beiden in Fatima's huis, waar we gastvrij worden onthaald op Marokkaanse muntthee.

Maria, moeder van drie volwassen kinderen, kwam via haar werk in contact met Wieger Rozema, één van de oprichters van Kerken en Buitenlanders, waarvan het VOP een belangrijke poot is. Ze besloot actief te worden toen ze naar de Utrechtse wijk Overvecht verhuisde waar veel Marokkaanse gezinnen wonen. Ze vindt het leuk dat ze door haar vrijwilligerswerk zoveel Marokkanen heeft leren kennen. "Als ik bij de Albert Heijn boodschappen doe word ik vaak gegroet, de kinderen komen op me afnemen. Daardoor voel ik me echt thuis in de wijk."

Fatima heeft ook drie kinderen van 24, 16 en 10. Ze is gescheiden en woont met haar dochter in een flat in een nieuwbouwwijk. In die wijk woont ze al twintig jaar. In 1974 kwam ze als 17-jarig meisje uit Marokko naar haar vader, die al bijna 10 jaar in Nederland woonde. Ze heeft vijf zussen en twee broers, die

op één na allemaal in Nederland wonen.

Hoe het begon

Maria begon als vrijwilligster taalles te geven aan een andere vrouw, na een paar jaar kwam ze bij Fatima aan huis. Dat is nu vier jaar geleden. Voor je als VOP-vrouw les kan geven moet je eerst een introductie cursus volgen. Eén van de dingen die ze deed om beter te begrijpen hoe de positie van de lesneemsters is, was het volgen van een korte cursus Marokkaans Arabisch. "Dan begrijp je hoe moeilijk het is als je niet weet hoe je de dingen moet zeggen." Tot grote hilariteit van Fatima probeert Maria ter plekke een paar Arabische uitdrukkingen te gebruiken.

Na een aantal jaren werd Maria wijkcontactvrouw. Als wijkcontactvrouw ben je aanspreekpunt voor de andere vrijwilligsters in de wijk.

Daarnaast spring je in in noodgevallen. Door deze nieuwe taak werd het haar te zwaar om ook nog les te blijven geven. Fatima ziet ze echter nog regelmatig.

Fatima kwam met het VOP in aanraking omdat Wieger Rozema haar vader kende. Toen ze in de problemen kwam door het moeizaam verlopen van haar scheiding regelde Wieger iemand die haar hielp met het papierwerk. Dat is Henk, een vrijwilliger, met wie ze nog steeds veel contact heeft. Daarnaast leek het haar goed om beter Nederlands te leren en had ze behoefte aan iemand waar ze af en toe eens mee kon praten. Zo kwam Maria in haar leven.

Meer dan Nederlandse les alleen

Nederlandse les geven aan iemand als Fatima is voor Maria meer dan woordjes stampen. Ze kwam met het hele gezin in contact. Ze gaf een tijdje huiswerkles aan Fatima's dochter Malika en werd ook een beetje haar vertrouwenspersoon. Fatima en zij praatten regelmatig met elkaar over de problemen die ze hadden met opgroeiende kinderen. Ze deelden elkaars zorgen en verdriet. Voor Maria heeft het haar leven verrijkt dat ze Fatima en andere Marokkaanse vrouwen leerde kennen. Ze vindt dat ze veel heeft geleerd van hun hartelijkheid en openheid.

Voor Fatima is 'vertrouwen' het kernwoord in haar contacten met

Maria. Henk en Maria zijn mensen die ze volledig kan vertrouwen. Ze heeft in de loop van de jaren met hen gelachen en gehuild. Fatima heeft veel verdriet in haar leven. Daarover kan ze beter spreken met Nederlanders dan met Marokkanen. In de Marokkaanse gemeenschap houden de mensen elkaar altijd goed in de gaten. De mensen overdrijven en verdraaien wat je ze hebt verteld. Als het verhaal het blok rond is gegaan, herken je je eigen woorden niet terug. Het geroddel is gewoon vreselijk. Je krijgt van een andere Marokkaanse vrouw te horen: "Jouw zoon was afgelopen dinsdag in de disco!" en dan zeg je: "En van wie weet je dat? Zeker van je eigen zoon die ook in de disco was?" Nee, dat is dan nooit het geval. Het was altijd de neef van een buurjongen die hem heeft gezien.

Fatima heeft een hekel aan dat soort verhalen. Vooral als je een dochter hebt van zestien zoals Malika is het heel moeilijk.

Geroddel is trouwens niet beperkt tot Marokkanen. Sinds kort woont er een Nederlandse vrouw in de flat die alles over iedereen weet. Ze komt bij Fatima op de koffie en kan haar dan precies vertellen hoe de flats van al haar burens zijn ingericht. Buren waar Fatima na tien jaar wonen in de flat nooit binnen geweest is! Doordat ze die vrouw heeft leren kennen weet Fatima sinds kort dat er Nederlanders zijn die precies zo zijn als Marokkanen, geboren roddelaars.

Maria: 'Maar er zijn toch ook wel Marokkaanse mensen die je kan vertrouwen?' Ja, dat geeft Fatima wel toe. Ze is een regelmatig bezoeker van de moskee. Elke vrijdag gaat ze bidden. De mensen die ze daar dan aantreft zijn echte moslims. Die kan je alles toevertrouwen. Met name een andere Marokkaanse vrouw vertelt ze wel bepaalde dingen. Dan weet ze zeker dat het nooit verder komt. Ze praat regelmatig met de imam over haar problemen als gescheiden vrouw met opgroeiende kinderen. Hij helpt haar, hij zegt: 'Je kunt altijd bij me komen als je iets wilt bespreken.'

Misschien verhoort God je gebed

Fatima heeft veel steun aan het geloof. Ze kleedt zich volgens de islamitische voorschriften, gaat regelmatig naar de moskee en is twee keer op pelgrimstocht naar Mekka geweest. Haar laatste reis maakte ze met een groep waar ze een paar andere Marokkanen heeft ontmoet die ook echte moslims zijn. Met hen heeft ze goed contact. Als Fatima veel verdriet heeft, probeert ze te bidden. De imam heeft haar een blad gegeven met de 99 Schoonste Namen van God. Als je die met een bepaalde intentie uitspreekt, zal God je gebed misschien verhoren. In Mekka heeft ze een boekje gekocht met gebeden die helemaal zijn opgebouwd uit teksten van de Koran. Dat boekje neemt ze overal mee naar toe. Als ze in de bus zit kan ze daaruit lezen. Als

ze bidt, smeekt ze God dat Hij een oplossing vindt voor haar problemen. Ze merkt dat het wat uitmaakt of je een echte moslim bent of je alleen maar uiterlijk aan de islam houdt. Echte moslims zijn bang voor God, ze denken altijd aan God. Daarom helpen ze anderen en staan voor iedereen klaar. Als je anderen helpt, zal God jou ook zeker helpen. "Als ik voor mensen goed doe, is God goed voor mij." In Marokko woont een stokoude vrouw, dat is de moeder van haar vader. Ze is nu 85.

Als ze met haar schoonzus belt, vraagt ze altijd hoe het met haar oma

(tekening uit nr.25/1 'God de Ene')

gaat. Als het nodig is stuurt ze geld. Niemand anders van de familie denkt aan haar. Hier in Nederland ben je vrij te geloven wat je wil. Niemand zal haar aanvallen om haar lange jurk en hoofddoek. Hoogstens vragen ze: 'Heb je ook een geloof?' en willen ze met je praten over de islam.

Geloven is meer laten zien dan mooie woorden gebruiken

Voor Maria is geloof steeds meer een manier van leven. Ze bezoekt de kerk om daar inspiratie op te doen om een

leven te leiden dat past bij wat zij meent op te vangen uit bijbelwoorden en om dat vol te houden. Geloven is meer wat je laat zien met je leven dan mooie woorden gebruiken. Maria maakt zich boos als mensen mooie dingen zeggen maar het niet doen, of het nou christenen zijn of moslims. Als zij ziet hoe sommige moslimfamilies elkaar, ondanks dat ze zichzelf moslims noemen liefdeloos behandelen, kan zij boos worden.

Een moeilijke weg voor meisjes

Fatima heeft geen moeite met iets dat Maria zegt, maar vindt het wel moeilijk in de Nederlandse samenleving kinderen groot te brengen. Ze schrikt als ze ziet hoe open hier in Nederland seksualiteit op de t.v. wordt vertoond. Kinderen in Nederland beginnen te jong aan een vriendje of vriendinnetje. De imam heeft het er vaak over in de moskee. Hij raadt ouders aan erover te praten met hun kinderen. Ze moeten hun uitleggen dat al deze dingen wel gebeuren in Nederland, maar dat ze in de islam beslist niet mogen.

Het is voor meisjes moeilijker een weg te vinden in de Nederlandse samenleving dan voor jongens. Meisjes moeten immers tot aan hun huwelijk 'meisje' blijven. Fatima wil beslist niet bepleiten dat meisjes dan maar de hele dag thuis moeten blijven. Ze mogen best naar een vriendin, ze moeten onderwijs volgen, dat mag van de islam. Maar

meisjes kunnen zich geen misstap veroorloven. Misschien wil een meisje later trouwen, als ze twintig is. Misschien heeft ze dan inmiddels geleerd God te gedenken en rustig thuis te blijven. Maar als ze in haar jeugd fouten heeft gemaakt, wil geen jongen meer met haar trouwen. Later kan zo'n meisje spijt hebben, maar dat helpt dan niet meer. Fatima vertelt een treurig verhaal over een ver familielid van haar, een meisje dat nu 22 is. Dat is weggelopen van huis. Toen ze nog thuis was, rookte ze sigaretten en zat ze altijd met jongens te flirten. Ze heeft erg slechte dingen gedaan toen ze van huis weg was. Haar moeder is er ziek van geworden. Onlangs kreeg ze een telefoontje van dat meisje: "Tante, is Malika er ook?" Meteen riep Fatima: "Wat moet jij met Malika, wat heb je met haar te maken?" Toen kwam het hele verhaal eruit. Ze had zo vreselijk spijt, ze wilde zo graag terug naar haar ouders. Nu is ze terug. Haar ouders zijn wel blij, maar het komt nooit meer helemaal goed. Haar moeder zal nooit meer helemaal herstellen.

Maria: "Maar mensen kunnen toch veranderen? Als ze spijt heeft kan het toch weer goed komen?" Fatima: "Misschien zal het goed gaan over zes, zeven jaar. Wie zal het zeggen? Maar je kunt niet alles recht trekken." Wat voor Fatima heel moeilijk is, is dat Marokkaanse meisjes liegen. Ze zegt: "Maria kon haar dochter vertrouwen toen die nog thuis was.

Als ze ergens heen wilde, zei ze: 'Mama, ik ga naar een feest bij die en die, en die en die zullen er ook zijn.' 'Goed kind, kom je dan om twaalf uur thuis?' Dan weet een Nederlandse moeder dat haar dochter gewoon doet wat ze gezegd heeft. Bij Marokkaanse meisjes is dat anders. Als ze naar een feest gaan, zullen ze dat nooit rechtstreeks zeggen, het is: 'Mama, ik ga naar de verjaardag van Halima.' En de moeder zegt: 'Ga je naar een verjaardag? En je hebt geen cadeautje?' 'Nee mama, ik ga haar geld geven.' 'Waarom heeft ze je geen uitnodiging gestuurd?' 'Ze is het vergeten, ze heeft pas op het laatste moment besloten een verjaardag te geven.' Natuurlijk, meisjes willen erop uit, ze willen spelen. Maar waarom kunnen ze dat niet eerlijk tegen hun ouders zeggen?"

Maria: "Maar dat geldt toch niet voor alle Marokkaanse meisjes?" Nee, zegt Fatima. De burens bijvoorbeeld. Die hebben zes kinderen, die allemaal heel goed terecht zijn gekomen. De meisjes ook, één ervan studeert zelfs in den Haag voor rechter. Die kinderen gedragen zich altijd correct, zijn altijd eerlijk. Dat zijn dan ook Berbers, geen Arabieren.

Fatima blijft erbij dat het heel moeilijk is in Nederland kinderen op te voeden. Als ze Nederlandse mensen tegenkomt, zeggen die meteen: "Heb je in de krant gelezen wat deze Marokkaanse jongen heeft

gedaan? Jullie jongens zijn zo slecht!" Dan schaamt ze zich. Je zit als moeder altijd in de zorgen. Als je jongen 's avonds lang wegblijft, denk je: "Als hij maar niet betrokken wordt bij een ruzie." Als ze ergens heen gaat waar andere Marokkanen zijn, krijgt ze altijd dingen over de kinderen te horen. Iedereen zit de hele tijd elkaars kinderen in de gaten te houden en over ze te ouwehoeren. Nooit ben je gerust, je hebt altijd zorgen over de kinderen. Kortom: het is niet gemakkelijk in Nederland kinderen groot te brengen. Dat is een probleem dat Fatima met de Nederlandse samenleving heeft.

Maria vindt het moeilijk dat Marokkanen vaak zo hard tegen elkaar zijn. Natuurlijk, Nederlanders kunnen ook roddelen en elkaar hard veroordelen. Maar in de Marokkaanse gemeenschap valt het haar meer op. Dat is iets waar ze maar heel moeilijk aan kan wennen, juist omdat ze ervaart hoe alleen en geïsoleerd Fatima daardoor is.

De bijbel is veranderd, de koran is altijd hetzelfde

Voordat ze bij het VOP kwam wist Maria weinig van de islam. Nu weet ze door haar kennismaking met Fatima en anderen meer over de manier waarop Marokkaanse moslimvrouwen geloven, maar daardoor is ze steeds meer gaan denken, "Ik begrijp het niet echt, ik zal het ook nooit helemaal

begrijpen.” Fatima zegt heel vaak: “dat is de islam, zo is het nu eenmaal bij ons.”

Maria vindt dat ze heel anders gelooft dan Fatima. Zij kan niet meer zo personalistisch over God praten. Voor haar is bidden niet iets vragen van God, zoals voor Fatima. Als mensen elkaar proberen te troosten, is dat ook een vorm van bidden. Of als mensen zich inzetten voor anderen.

Ze merkt ook dat ze het moeilijk te begrijpen vindt dat er voor Fatima maar één manier is om de koran uit te leggen. Zelf leest ze wel eens een artikel van een moslimfeministe die een andere koranuitleg heeft. Fatima vindt dat zoiets niet kan. De koran kan maar op één manier worden uitgelegd. Bij ons christenen kan men de bijbel op veel verschillende manieren lezen. De één ziet het zus, de ander zo. Dat zou bij moslims toch ook moeten kunnen?

Fatima vindt van niet. ‘De tekst van de bijbel is veranderd, bij ons is de koran altijd precies hetzelfde.’

Fatima praat met name met Henk veel over het geloof. Henk is een echte christen. Hij vast bijvoorbeeld altijd zes weken voor Pasen. Dan drinkt hij wel thee, maar hij eet geen koekjes. Als hij bij haar komt wanneer zij vast, wil hij helemaal niets van haar hebben. Dan zegt ze: “waarom niet, jij hoeft het toch niet te doen?” Ze kan het waarderen als christenen zoiets doen. Omgekeerd merkt ze dat christenen het

waarderen als zij haar geloof serieus neemt, zoals de oude mevrouw A. Die prijst haar omdat ze zo vasthoudt aan de voorschriften van de islam.

Je krijgt vaak veel vertrouwen

Maria zou nooit zomaar wildvreemde Marokkaanse Nederlanders op straat gaan aanspreken. Het ligt veel meer voor de hand om contact te hebben als je elkaars burens bent. En dan geldt: ga gewoon als goede burens met elkaar om. Ga kennismaken als er een Marokkaans gezin in je straat komt wonen. Terwijl ze dat zegt, beseft ze dat ook Nederlandse burens elkaar tegenwoordig lang niet altijd meer kennen. Juist migrantengezinnen kunnen contact met de burens vaak goed gebruiken. Vaak ben je vrij snel welkom. Een andere mogelijkheid voor contact is via de kinderen. Maria vindt dat Marokkaanse vrouwen heel open zijn voor contact als de eerste stappen eenmaal zijn gezet. Je krijgt vaak veel vertrouwen. Daar kunnen Nederlanders nog wat van leren.

Ze heeft van haar contacten in de loop van de jaren, behalve een paar woordjes Arabisch, vooral geleerd om veel geduld te hebben. Dat is nodig omdat je al snel beseft hoe anders je bent en hoe moeilijk het is om elkaar echt goed te begrijpen. Als je respect voor dat anders-zijn kan opbrengen, hoeft dat het contact niet in de weg te staan. Soms gaat ze bij Fatima weg en denkt: “hier kom ik niet doorheen, hier begrijp ik niets

van.” Ze kunnen door die verschillen ook echt boos worden op elkaar. Dan belt Maria Fatima na een paar dagen weer of ze zoeken elkaar op en dan proberen ze verder te gaan. Hun contact stijgt uit boven dat stukje onbegrip.

Fatima denkt aan het voorbeeld van haar vader die helaas is overleden. Hij was nooit lang boos op anderen. Ook als anderen harde dingen tegen hem zeiden, liet hij ze merken dat hij openstond. Haar vader had een ‘wit hart,’ zoals mensen in Marokko zeggen. Hij was goed met de mensen en goed met God. Dat zijn eigenschappen die je nodig hebt in je contacten met andersgelovigen

(tekening uit nr. 79 'Vrouwen in de islam en de fundamentalistische revolutie')

DOCHTERS VAN ABRAHAM IN HET NOORD-HOLLANDSE

Over de dialoog onder vrouwen binnen het Platform Hagar en Sara

Ane Mulder

Een dialoog tussen vrouwen uit Jodendom, Christendom en Islam, twee jaar geleden geboren uit een initiatief van het Oecumenisch Netwerk Vrouw en Geloof Noord-Holland. We praten met drie vrouwen, elk is een vertegenwoordigster van één van de deelnemende monotheïstische religies. Heeft de dialoog toekomst?

Gerry van de Swaluw (1947) is consulente Kerk en Samenleving en werkt op het Regionaal Diensten Centrum van de SOW-Kerken te Alkmaar. Zij houdt zich in dat kader o.a. bezig met het Vrouw en Geloof werk binnen het Oecumenisch Netwerk Noord-Holland. Ze is getrouwd en moeder van een zoon van 24 en een dochter van 21 jaar.

Het platform 'Hagar en Sara' is in 1997 opgericht als één van de activiteiten van het Oecumenisch Netwerk Vrouw en Geloof N.H. Een vrouwenseminar in Jeruzalem en de wereldvrouwenconferentie in Beijing leidden ertoe, dat er behoefte ontstond om ook vrouwen uit de twee andere monotheïstische religies in Nederland te ontmoeten. Want de ervaring van vrouwen op de wereldconferentie leerde, volgens Gerry, dat:

"...vrouwen een specifieke en belangrijke rol spelen in conflicten tussen volken en groepen, tussen

ideologieën en religies. Ervaringen van vrouwen geven de mogelijkheid om op een andere manier te kijken naar geschillen en botsingen. Zij hebben geleerd om over emoties en angsten te praten. Het is belangrijk niet alleen op het hoogste politieke niveau te onderhandelen, maar ook in het dagelijks leven ervaringen uit te wisselen en te verdiepen. Verder wilden we een bijdrage leveren aan een gender-specifieke analyse van de dialoog tussen de godsdiensten."

Maar dat is nog niet alles. In Jeruzalem, aldus Gerry, hebben we als vrouwen geleerd dat door naar de situatie van vrouwen uit Jodendom, Christendom en Islam te kijken, we ook een scherper beeld kregen van onze eigen omstandigheden. Al tijdens de voorbereidingen voor het vrouwenseminar werden we ons meer bewust van onze eigen religieuze identiteit en vroegen we ons af hoe wij omgaan met mensen uit andere religies en culturen in onze eigen samenleving.

En zo ontstond het idee, om een dialoog tussen de drie monotheïstische religies op gang te brengen, vanuit feministisch perspectief, voor en door vrouwen. Voor de oprichting van het platform werden er eerst bijscholingsdagen binnen het Netwerk georganiseerd om de stand van zaken in de feministische theologie in Jodendom, Christendom en Islam te onderzoeken. Daarna werd er een adviesbijeenkomst gehouden met vrouwen die zich al langer met de dialoog bezig hielden, om ons te laten informeren over valkuilen en problemen, omdat het bij de ontmoeting tussen vrouwen uit drie verschillende tradities om grote verschillen gaat op historisch, theologisch, cultureel en emotioneel gebied. Tenslotte werden er vijf fundamentele overeenkomsten geformuleerd, die als basis zouden moeten dienen voor de ontmoetingen:

1. De deelnemers zijn bereid om kritisch te kijken naar de eigen traditionele spirituele traditie, vooral als het gaat om een vaak eenzijdige mannelijke tekstuitleg, de cultuur die vrouwen niet insluit, maar uitsluit, tot "anders" maakt.
2. Zij zijn op zoek in hun eigen spirituele traditie naar sporen van vrouwenstemmen, bronnen en teksten en willen leren van andere vrouwen.
3. Zij hebben ondervonden, dat de eigen ervaringen en verhalen van

vrouwen een bron zijn van kennis en geloof en dat de verbinding met die bron fundamenteel is.

4. De verbinding met beweging voor vrouwenemancipatie in de maatschappij is eveneens een essentiële voorwaarde om als spirituele beweging geloofwaardig te zijn.
5. Iedereen praat voor zichzelf en niet namens haar kerk of traditie.

Toen ging het erom om die vrouwen uit de joodse en islamitische traditie te ontmoeten, die het belang inzagen van dit initiatief. Dat was niet zo makkelijk. Er waren enkele joodse vrouwen, die pas sinds enige jaren weer aandacht gaven aan hun joodse erfgoed of moslimvrouwen die pas sinds kort de teksten uit de Koran begonnen te bestuderen. Zij wilden eerst steviger in de eigen traditie staan voor ze de dialoog aangingen. Maar er waren ook vrouwen, die vanaf het begin enthousiast waren.

Het platform 'Hagar en Sara' bestaat nu bijna twee jaar. Er nemen vier christenvrouwen, drie joodse vrouwen en drie moslimvrouwen aan deel. Vier à vijf keer per jaar wordt er een ontmoeting georganiseerd. Elke keer bereidt iemand uit één van de drie godsdiensten een onderwerp voor en daar gaan de vrouwen dan gezamenlijk op in. Er is een soort twee-sporen-beleid, er zijn gespreksbijeenkomsten op het kantoor van het RDC in Alkmaar of bij één van de

deelneemsters thuis. Daarnaast vieren de vrouwen met elkaar de traditionele feesten zoals het Suikerfeest of Soekot. De naam van het platform is nog niet uitgekristalliseerd, want in de benaming "Hagar en Sara" zijn de christenvrouwen niet vertegenwoordigd. Belangrijk en misschien wel kenmerkend is het samen lezen van teksten uit Bijbel en Koran. Onderwerpen zijn: o.a. de betekenis van de vrouwen van Abraham in de drie tradities, welk beeld hebben we vanuit opvoeding mee gekregen van Jezus en hoe is dat nu? Welke overeenkomsten en verschillen bestaan er in het beeld van Maria binnen de monotheïstisch tradities? Hoe gaan we in de drie tradities om met de Messiaanse verwachting?

Liefde voor Jezus

Over haar eigen ervaringen in de ontmoeting met vrouwen uit die tradities zegt Gerry, dat ze het boeiend vindt om vrouwen van een ander geloof te ontmoeten. Van huis uit is ze katholiek opgevoed. Door haar huwelijk kwam ze ook in aanraking met de protestantse traditie en daarnaast ook met de kritische maatschappijgerichte basisbeweging. Door haar theologiestudie raakte ze steeds meer geïnteresseerd in de (mystieke tradities van de) verschillende religies, naast jodendom en islam ook in hindoeïsme en boeddhisme. Vanuit die belangstelling bezoekt ze nu regelmatig de soefi-erediensten. Haar geloof heeft

een enorme ontwikkeling door-gemaakt. Eerst stond ze maatschappijkritisch in het leven, maar nu is haar perspectief veel spiritueler geworden. Over de ruimte die ze daarvoor in het platform ervaart, zegt ze het volgende:

"Ik vind het moeilijk om te zeggen dat ik liefde voor Jezus voel, dat klinkt meteen zo evangeliserend. Maar in onze groep kan ik dat toch wel zeggen. Mijn hele leven heb ik een diepe verbondenheid met Jezus heb gevoeld. In mijn tijd bij de basisbeweging was hij vooral een voorbeeld door zijn kritiek op onrechtvaardige structuren. Nu is hij voor mij een liefdevolle leermeester, met wie ik ook mededogen voel voor alles wat er in zijn naam is misgegaan. In mijn geloof leg ik nu meer de nadruk op het spirituele aspect, op verbondenheid met alle mensen en de wereld. Mijn moeder voelde zich altijd gedragen door het geloof in God. Hoewel het niet haar keus was om een groot gezin te hebben, vond zij dat ze dit vanuit haar geloof moest accepteren. Ze zei altijd: ik geloof dat de voorzienigheid van God met mijn gezin is. En zelf ervaar ik dat eigenlijk ook wel zo."

Natuurlijk gebeurt er ook iets met de vrouwen, die elkaar ontmoeten binnen het platform. Gerry vertelt van een joodse vrouw, die haar zou vergezellen in een bepaalde stad naar een bijeenkomst in het kader van de vredesweek in een Lutherse Kerk, om

over haar ervaringen in de dialoog te praten. Nu had deze vrouw in haar jeugd in Hongarije tijdens de tweede wereldoorlog veel leed ondervonden van christenen. En op een laat tijdstip bleek, dat de plaats van samenkomst niet een bijzaaltje van de kerk was, maar in de kerkzaal zelf. Maar ondanks haar negatieve ervaringen met christenen, was deze joodse vrouw toch meegekomen en had niet geweigerd om een kerkzaal binnen te gaan en daar voor christenen te spreken!

Een deugdelijke huisvrouw

Soms kunnen er ook harde punten in een religieuze traditie zijn. Zo kan bijvoorbeeld een christenman niet trouwen met een moslimvrouw en krijgt een afvallige uit de islam traditioneel de doodstraf. Gerry vindt dit afschuwelijk en zegt, dat dit soort dingen niet in de koran staan. Ze noemt dit een soort aangroeisels of aanvoegsels in de traditie en vindt dat even verwerpelijk als de door mannen uitgevonden dogma's en leerstellingen die mensen klein houden. De teksten in haar eigen traditie leest ze in de grondtekst, het Hebreeuws en het Grieks. Maar helaas kent ze de grondtekst, het Arabisch, van de koran niet. Als je de teksten van de bijbel in de grondtekst leest en vertaalt, kom je opmerkelijke dingen tegen. Als voorbeeld noemt ze Spreuken 31 vers 10 en volgende, waarin de tekst traditioneel vertaald wordt met:

“Wie zal een deugdelijke huisvrouw vinden? Want hare waarde is verre boven de robijnen.”

Maar, zegt Gerry, in de Hebreeuwse tekst staat heel duidelijk:

“Een *sterke* vrouw, wie zal haar vinden?”

Tijdens een Woord- en Communieviering waarin zij vooringing stond deze tekst op het rooster. En heel opvallend was dat in de bijbel waaruit voorgelezen werd, juist die gedeelten waren weggelaten waarin de vrouw naar voren komt als een zelfstandige vrouw, die handel drijft en grondaankopen doet. Er wordt selectief gelezen en dat gekozen, wat binnen een traditioneel beeld van een huisvrouw valt. In het Hebreeuws is er sprake van een compleet beeld van de vrouw, wat blijkt uit het feit dat ieder vers begint met een letter van het alfabet en dat alle letters in alfabetisch volgorde aan bod komen.

Belangrijk in het platform is dat alle deelnemers openstaan voor de ander. Er wordt niet geoordeeld en niemand heeft het gevoel dat zij zich hoeft te verdedigen. Niemand denkt in exclusieve termen over haar eigen geloof. Steeds weer blijkt dat de vrouwen die deelnemen, onderling ook zeer verschillende opvattingen hebben. De groep is veilig genoeg om ook die onderlinge verschillen te benoemen. Dat maakt dat we van elkaar kunnen leren. Daarnaast vinden vrouwen van de verschillende tradities ook herkenning bij elkaar.

De toekomst van het platform ziet Gerry positief in, omdat er inhoudelijk diep ingegaan wordt op je eigen geloof, vanuit iets gemeenschappelijks, nl. het vrouwzijn en de onvrede die we voelen, als we het gevoel hebben vanuit die eigen traditie als vrouw niet tot ons recht te komen.

Marijke Farhat Khan-Poos (1948) is management assistente en werkt voor het bestuur van de divisie Verloskunde/Gynaecologie van het AMC. Zij is lange tijd actief geweest in vrouwengroepen binnen de islamitische gemeenschap in Nederland. Ze is getrouwd en moeder van twee zoons (20 en 23 jaar).

Marijke is geboren in Nijmegen, spreekt met een zachte 'g' en heeft een katholieke achtergrond. Bij haar thuis gingen ze naar de kerk, maar dat zwakte allemaal toch wat af toen ze op zichzelf ging wonen in Amsterdam. Zevenentwintig jaar geleden is ze moslim geworden. In Amsterdam ontmoette ze veel moslims van Surinaamse, Pakistaanse en Indiase afkomst. Van hen heeft ze de eerste dingen over de Islam geleerd. Wat haar aantrok was de levenswijze, de eenheid tussen geloof en leven. In die tijd leerde ze ook haar man kennen, die van Indiase komaf is. Als ze bij moslims thuis kwam, sprak haar die eenheid tussen geloof en leven erg aan. Lezen, lezen,

alles over de Islam lezen, deed Marijke en natuurlijk bijeenkomsten bijwonen om dingen te leren. En op een gegeven moment dacht ze: nu kan ik overgaan tot de Islam. Over haar geloof zegt ze:

"Ik heb altijd geloofd in God, toen ik katholiek was en nu ik moslima ben. Het is voor mij dezelfde God. Er waren zoveel overeenkomsten met wat ik van huis uit had meegekregen, bijvoorbeeld een leven na de dood en het bestaan van engelen. Er waren heel veel overeenkomsten, maar het was vooral de levenswijze die het voor anderen duidelijk maakte dat ik veranderd was. Dus geen varkensvlees, geen drank en geen drank in huis hebben, alleen nog maar 'halaal' eten. Dat is voor de buitenwereld heel opvallend."

Ze verricht haar verplichte gebeden thuis en gaat in Nederland meestal niet naar de moskee. Ook tijdens haar werk gaat ze er niet apart uit om voor het gebed naar een moskee te gaan. Bovendien is de ruimte voor vrouwen vaak apart en klein en dat maakt het voor haar moeilijk om daar te bidden.

Een heel grote gebakjeswinkel

Marijke is vanaf het begin bij het platform 'Hagar en Sara' betrokken geweest. Ze is erin gestapt, omdat ze dacht dat joden, christenen en moslims deelnamen vanuit de eigen achterban. Je zou dan dingen kunnen organiseren en terugkoppelen naar die achterban. In het begin waren er veel grootse plannen. Dat was

verkeerd ingeschat; dat werkte niet. Na de eerste paar keer dacht ze, moet dit doorgaan, moet ik daar nog verder aan mee doen? Maar op een van de laatste bijeenkomsten heeft ze gezegd, dat ze het heel fijne ontmoetingen vindt en dat het, wat haar betreft, op deze manier voortgezet mag worden. Over haar ervaringen in de groep zegt ze:

“Toen ik pas moslima was, ben ik eerst heel veel gaan lezen. Het was alsof ik voor een heel grote gebakjeswinkel stond en maar wilde eten en eten van al dat lekkers. Nu is het rustiger geworden en ik heb mijn rust in de Islam gevonden. Ik vind het zo'n geweldige ervaring om van joodse vrouwen te horen over hun geloof, want daar wist ik niets van. Ik herken zoveel dingen in het jodendom. We hebben heel veel gemeen. Dat vind ik zo bijzonder, want het zijn eigenlijk de joden en de moslims die elkaar zo weinig treffen in ontmoetingen. We zitten samen aan tafel, nemen teksten door en tjee...er gaat een wereld voor me open. In de omgangsvormen en het eten en drinken hebben we heel veel gemeen. Laatst hebben we het gehad over hoe je God en Jezus ziet en daar herken ik heel veel in bij joodse vrouwen. Natuurlijk hoor je ook heel veel verschillen. Maar je moet niet gericht zijn op die verschillen, maar vooral op wat je gemeenschappelijk hebt.”

De vrouwen van het platform wilden

graag dat meer vrouwen dit soort ervaringen zouden opdoen bij elkaar door ontmoetingen en het lezen van bepaalde teksten. Maar dat viel tegen, het is toch heel moeilijk om mensen gemotiveerd te krijgen om op dit soort bijeenkomsten te komen. Op een symposium of een congres kun je grote groepen vrouwen krijgen, maar dit zijn regelmatige bijeenkomsten en als je dan ook nog iets moet bestuderen van tevoren, dan is dat moeilijker. Deze groep gaat volgens haar heel erg goed en ze heeft het gevoel dat het aantal vrouwen zich ook iets uitbreidt.

Een driebaansweg naar God

Voor Marijke leveren de ontmoetingen binnen het platform heel wat op. En ze verhaalt:

“Vorig jaar hebben we het verhaal van Abraham bestudeerd. Met een moslimzuster in deze groep, heb ik dat toen voorbereid vanuit de Koran en je leest dan ook de Bijbel. Er moet een dwang op zitten, anders doe je niet zo gauw onderzoek. En op de bijeenkomst van het platform hebben, wat dit onderwerp betreft, de joodse vrouwen hun verhaal gehouden en wij het onze en dan kom je tot interessante conclusies. In zoveel dingen staan we ver van elkaar af, maar zo ontdek je ineens dat we ook heel dicht bij elkaar staan. En dat vind ik belangrijk. Ik denk altijd maar zo, er is maar één God, maar er zijn verschillende wegen naar die God toe. Als je kijkt in ons groepje,

dan kun je zeggen het is een driebaansweg, maar voor mij zijn de rijstroken gescheiden door een onderbroken witte streep. En dat betekent, dat ik af en toe op het ene pad zit en af en toe op dat andere pad. Maar ik moet wel de rust hebben om op dat pad van mij, de islam, verder te kunnen. De rijstroken moeten niet gescheiden zijn door doorlopende witte strepen. Even op de andere rijstrook zitten wil zeggen voor mij, dat ik zo goed moet luisteren, dat ik als het ware even in de godsdienst van die ander zit. Dit beeld schept ruimte voor mij en geeft mij kracht op mijn eigen weg verder te gaan. Nu kan ik zo'n dialooggroep aan, maar zo'n vijftien jaar geleden zou ik dat niet gekund hebben, omdat ik toen nog heel vers in de Islam stond. Ik weet nu wie ik ben, wat ik ben en mijn rust vind ik in de Islam. Ik geloof ook, dat je vrij veel van je eigen godsdienst moet weten, voordat je in gesprek kunt gaan met een andere godsdienst. Je moet kennis hebben en gegroeid zijn in je eigen godsdienst. Vijftien jaar geleden had ik de behoefte om met moslimvrouwen samen te komen en over mijn geloof te praten."

Een van de uitgangspunten van het platform is, dat de vrouwen moeite hebben met hun eigen spirituele traditie. Maar Marijke heeft dat niet, want ze is overgestapt van het christendom naar de islam en

sindsdien heeft ze haar spirituele traditie ontwikkeld.

De islam is, volgens haar, niet anti-vrouwelijk, maar het zijn vooral de mannen die dat beeld zo hebben doen overkomen. In het begin las ze ook boeken, waarvan je dacht: ik wordt hier niet goed van. Maar nu heeft ze haar voorkeuren. Het bekende vers uit de Koran, waarin mannen legaal vier vrouwen mogen huwen, legt ze uit in de context van die tijd. Er waren veel oorlogsweduwen en het was gewoon een mooie sociale oplossing van een probleem. Maar als een oude man van vijftenzestig als tweede vrouw een meisje van twintig huwt, dan zet ze daar wel haar vraagtekens bij: is dat nog wel de bedoeling van de islam? Bepaalde dingen in de islam staan vast, zoals vijf keer per dag het verplichte gebed, dat is gewoon een plicht. Misschien kom je er niet altijd toe om het te doen, door omstandigheden, maar die plicht is er. Plichten zijn er volgens Marijke eigenlijk heel weinig, maar er zijn een groot aantal zaken die je aangeraden worden en daarbij moet je kijken in wat voor tijd en omstandigheden de verzen zijn geopenbaard en in welke tijd en omstandigheden je zelf nu leeft.

Er komt geen man aan te pas!

Binnen het platform hoort ze wel andere geluiden van christenvrouwen dan ze van huis uit gewend was te horen. De christenvrouwen van het platform gaan dus veel vrijer met hun

traditie om. Dat is een verrassing, maar ook fijn. Ze zegt:

“We staan open voor elkaar en voor het verhaal van de ander. We zitten er niet om elkaar te overtuigen van de waarheid die in je eigen religie zou zitten. Je merkt wel dat het in de religie van de ander anders is, maar de vrouwen brengen dat niet missionair, dus het komt goed over.” Marijke zou niet per se willen dat één van de vrouwen moslim zou worden. Ze zou het natuurlijk wel leuk vinden, maar ze denkt daar niet aan. Er zitten vrouwen in de groep die heel intensief met hun eigen geloof bezig zijn. En dat vindt ze heel waardevol. Het is heel fijn om vrouwen tegen te komen die open staan voor wat je gelooft, zegt ze. Toen ze overging naar de islam heeft ze zich veel moeten verdedigen. Als er dan nu mensen zijn, die geïnteresseerd zijn in wat ze gelooft en hoe ze dat in haar leven vertaalt, dan is dat voor haar een heel fijne ervaring.

Marijke heeft een keer soera (hoofdstuk) 19 uit de koran, getiteld ‘Maryam’ (Maria), bestudeerd en dat vergeleken met Maria uit de bijbel. En dat vergelijken vond ze ontzettend leuk, omdat in haar katholieke traditie het één en al Maria was, zelfs meer nog dan Jezus. En dan komt dat terug in een hoofdstuk in de koran. Veel mensen zijn verbaasd als ze horen hoeveel er over Maria in de koran staat. Het verschil is dat in de

koran Maria een heel gewone vrouw is, die bijzonder wordt door haar geloof. En het bijzondere is ook, dat er helemaal niet wordt gesproken over een man. Er komt geen man aan te pas, er wordt niet over gesproken. Die mannen doen helemaal niet mee. Het spreekt haar aan, dat het juist Maria is die met haar eigen naam genoemd wordt in de koran en naar wie een heel hoofdstuk is genoemd. Dat is bijzonder. Andere vrouwen worden in de koran altijd genoemd als zijnde ‘dochter, vrouw of zuster van’... Eigenlijk is dat koranhoofdstuk over Maria een heel feministische tekst. Marijke houdt niet zo van het woord feministisch, maar zo’n vrouw als Maria die het toch maar alleen doet en die het toch zover schopt, ja daar heeft ze wat mee.

De dialooggroep van het platform vindt ze belangrijk, omdat je in Nederland met zoveel geloven en culturen samenleeft. Ze hoopt dat hun initiatief navolging krijgt. Mensen moeten met de ander in gesprek, je kunt niet zomaar naast de ander leven zonder daar iets van af te weten. In de toekomst zullen er steeds meer Nederlandse moslims komen. De eerste moslims in Nederland waren bijna allemaal buitenlanders, maar haar eigen zoons bijvoorbeeld, dat zijn toch echte Nederlandse moslims.

Bettina Sanders-Wolf (1945) is maatschappelijk werker, werkt bij het

Centraal Meldpunt voor Joodse Oorlogsclaims in Diemen, was actief in de Joods Zionistische Vrouwenbeweging en is nu actief in de Joods Feministische Beweging. Ze is getrouwd en moeder van een zoon (30) en een dochter (26).

Bettina heeft van huis uit niets van het joodse geloof meegekregen, dat heeft ze zelf gezocht toen ze volwassen werd (18). Ze is getrouwd met een man die orthodox is en heeft samen met hem een joods-orthodoxe huishouding opgezet. Ze hebben vijf jaar in Israël gewoond.

Bettina is op verschillende fronten actief in de dialoog en werd gevraagd om deel te nemen aan het platform 'Hagar en Sara.' Over de ontmoetingen binnen het platform zegt ze:

"Ik heb veel op met de dialoog, dit kun je een dialoog noemen. Ik vind het verschrikkelijk belangrijk. Ik zet me al vijftien jaar in voor gesprekken met andersgelovigen. Bij mij is de motivatie eigenlijk om anderen iets over mijn geloof en traditie door te geven en ook te leren van hun traditie. Ik vind het geweldig verrijkend, je gaat je verdiepen in je eigen traditie en die van de ander."

Ze heeft in de dialooggroep 'Tamar' gezeten, waarin joodse en christenvrouwen elkaar ontmoeten en zit nu ook in de groep Ecid (Educatief Centrum Interreligieuze Dialoog) waarin vijf grote godsdiensten participeren (jodendom, christendom,

islam, hindoeïsme en boeddhisme) Over dialoog in het algemeen zegt ze: "Door de ontmoeting merk je dat een heleboel dingen in essentie toch hetzelfde zijn. Een concreet voorbeeld: ik was eens een keer op een feest bij een hindoe, een bruiloftsfeest of zo iets, en daar werd geblazen - een soort muziek - op een grote schelp. En het klonk zoals bij ons de Sjofar (ramshoorn) klinkt op het Joods Nieuwjaar. Bij ons is dat om de mensen wakker te schudden en tot inkeer te roepen. En bij hen, de Hindoes, weet ik niet meer, maar het deed me er veel aan denken.

Er zijn ook veel overeenkomsten tussen Jodendom en Islam. Het zijn beide levenswijzen, je hebt de spijswetten, wetten over seksualiteit i.c. kuisheid. Islamitische vrouwen bedekken veel van hun lichaam. Joodse vrouwen kennen alleen het bedekken van het haar, maar moeten ook kuis gekleed zijn."

Het zingen van Spreuken 31

Een van de zonen van Bettina zingt elke vrijdagavond de tekst van Spreuken 31, waarbij de lof op de goede huisvrouw wordt gezongen. Bettina's man doet dit echter niet! Spreuken 31 is, volgens haar een zeer niet-feministische tekst, het is de vrouw op haar plek in de traditionele dingen. Ze concludeert: de jongere generatie is veel behoudender. Over haar feministische benadering van de Bijbel, zegt ze: "Leuk in de ontmoeting is dat je met elkaar

spreekt over een tekst en dan kom je met je eigen achtergrond en dan kijk je heel verschillend naar zo'n tekst. Je kijkt vanuit je eigen achtergrond naar de dingen. Hagar bijvoorbeeld heeft een heel andere betekenis voor moslim vrouwen dan voor joodse vrouwen. Als je het zonder de bijbeltekst bekijkt, dan zie je dat twee vrouwen strijd hadden, heel triviaal, om een man. En het is ook leuk om het zo te benaderen zonder een mannelijke benadering. Vrouwen gaan anders om met de dingen. Vrouwen gaan veel socialer met de dingen om. Sara was heel knap, geloof ik, maar wat ze deed was heel rot. Hagar de woestijn insturen, dat was ze een zekere dood tegemoet laten gaan. En wat Rebekka doet met Jacob om het eerst-geboorterecht, is ook niet zo fijntjes.

Het is leuk om zonder de ballast van de interpretatietraditie naar deze verhalen te kijken. We willen het zelf ontdekken en we nemen niet de traditionele interpretatie. We richten ons zelf op de tekst, hoe komt die op ons over. Zo heb ik moeite met Sara, die zo vereerd wordt in de joodse traditie. Ze is een stammoeder van Israël en waarschijnlijk te veel op een voetstuk geplaatst. Waarschijnlijk ben je een rebel, want je gaat tegen de traditie in. De positie van joodse vrouwen is ten eerste door mannen bepaald en dat is niet zo'n plezierige positie. Traditioneel in het jodendom heb je een scheiding tussen binnenshuis en buitenshuis. En net

als bij de moslims, zijn de vrouwen buitenshuis er niet, ze bestaan niet! Je moet het overlaten aan de man. Ook in de synagoge, je wordt niet gehoord, je hebt er bijna geen plaats en je wordt niet opgeroepen. Dat is niet goed!"

Bettina is veranderd door de ontmoeting met mensen uit andere godsdiensten. En natuurlijk staat die verandering niet los van je eigen ontwikkeling als mens. Over die verandering zegt ze:

"Verandering moet van binnenuit komen, dan houdt hij stand, dan beklijft hij.

Met het ouder worden verander je en zo ben ik me meer gaan verdiepen in het jodendom. Ik geef lezingen die ik twintig jaar geleden niet deed. Op emancipatiegebied zijn er veel dingen veranderd, daar heb ik voor gestreden. Ik ben een stuk zelfstandiger geworden, ik ga alleen naar een conferentie, naar het buitenland, je denkt over je eigen positie na. De jonge vrouwen plukken de vruchten van onze strijd, ze willen niet lid worden van ons clubje, hebben wel feministische ideeën, maar zouden nooit zo genoemd willen worden. Ook mijn man en kinderen zijn mee veranderd. Vorige week heeft mijn zoon keurig geholpen in de keuken na een feestje. Dat zou hij twintig jaar geleden nooit gedaan hebben."

Een hemel op aarde

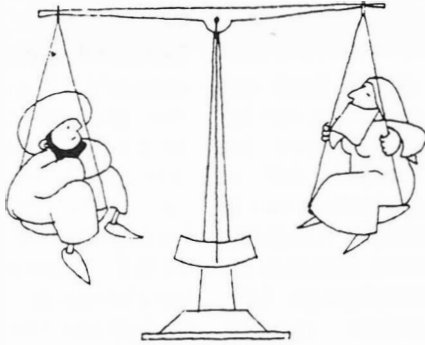
Over het gevaar, dat er is, dat de dialoog verkapte zending wordt, zegt ze:

“Het zijn verschillende tradities en je moet je eigen identiteit bewaren. Mohammed is voor de islam belangrijk, Jezus is dat voor de christenen en Mozes en alles wat daar omheen hangt en de Wet is dat voor de Joden. Dat is het verschil, je hoeft niet in elkaar over te gaan, ik denk dat het samenleven en elkaar respecteren het doel van een dialoog is. Niet om allemaal elkaars godsdienst over te nemen. Het is ook niet belangrijk voor joden wat Mohammed betekent, ik wil me best in hem verdiepen voor de dialoog, maar voor mij als jodin, nee. De joden hebben ook geen wens om iedereen te bekeren. De wens van de joden is een betere wereld te krijgen en dan is het ideaal dat het jodendom alle wetten zal uitvoeren en daarvoor een licht voor de naties zal zijn. En als de anderen datzelfde gedrag zouden vertonen - niet die wetten, want die joodse wetten zijn voor de joden - dan zou je bijna een hemel op aarde krijgen.

Voorwaarden voor dialoog zijn voor Bettina: tolerantie, respect, vertrouwen en veiligheid. Daarnaast moet je het vermogen hebben om je in te leven, te kunnen relativiseren en kritisch naar je eigen traditie te willen en kunnen kijken. Over respect vertelt ze het volgende voorbeeld:

“Ik heb in een blijf van mijn lijf huis gewerkt en ijverde er voor dat de moslimvrouwen aparte pannen kregen. Want pannen waarin ham en spek gebakken zijn, is onmogelijk voor moslims. Ik heb daar het oecumenische Kerstfeest georganiseerd. Ik wilde wel met Kerst werken en een diner samenstellen, maar het voedsel moest door iedereen kunnen worden gegeten. Geen varkensvlees, want dat aten de moslims niet, geen rundvlees voor de hindoes, dus kwamen we op de kip uit. Ik nam dan wel kosjere kip voor mezelf mee. Ik denk dat ik daar alert op was vanuit mijn joodse achtergrond.

Het platform ‘Hagar en Sara’ is, volgens Bettina, eigenlijk nog maar net begonnen met de dialoog en kan het nog heel lang volhouden. Naar ze hoopt, met dezelfde vrouwen, want een wisseling van de wacht is niet goed. Je moet ook een goede inzet hebben. Zelf is ze de laatste twee keer niet geweest en dat is eigenlijk niet goed. Ook is belangrijk, dat er iemand, zoals Gerry van de Swaluw, voor vrijgesteld is door de Kerk. De dialoog heeft toekomst, volgens Bettina, maar er moeten zich meer mensen voor beschikbaar stellen. Vanuit christelijke kring is er voldoende inzet, maar er moet meer participatie komen vanuit moslim en joodse kringen.

Soera 33, vers 35: mannen en vrouwen als gelovigen gelijk... (tekening uit nr. 112 'De Koran door vrouwenogen')

Men wilde de dames niet verplichten, maar zou het wel aardig vinden, als ze dan een hoofddoek zouden dragen 'die is bedrukt met de letters AH'.

(tekening uit nr. 24/4 'Schrift lezen' art. 'De hoofddoek wordt steeds langer')

BEGRIP EN DIALOOG: STUKJES GESCHIEDENIS

Jan Slomp

1. Inleiding

De redactie van *Begrip* heeft mij verzocht om naar aanleiding van het jubileum van *Begrip* binnen het bestek van een artikel iets te schrijven over de geschiedenis van de dialoog in Nederland. Aangezien wijlen Prof. Dr. Gerben Bouritius, lid van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting en voorzitter van de Werkgroep Boeddhisme en de vroegere eindredacteur van *Begrip* Dr. Karel Steenbrink reeds eerder historisch georiënteerd overzichten en terugblikken over dit onderwerp schreven, beperk ik me in dit artikel tot twee dingen. Eerst schets ik kort de periode van de pioniers van samenwerking tussen christenen en moslims in Nederland. De oprichter en eerste redacteur van *Begrip*, wijlen Pater Piet Backx, heeft in die beginperiode een belangrijke rol gespeeld. Het ligt voor de hand dat daaraan in dit jubileumnummer aandacht wordt besteed. Ook worden de namen genoemd van enkele anderen uit die beginperiode, omdat ze het verdienen vermeldt te worden. Daarna beschrijf ik de motieven en achtergronden van de notitie: *Oproep en Bemoediging in zake ontmoeting van Christenen en Moslims*, die in opdracht van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in

Nederland (afgekort GKN) werd opgesteld. Na op 9 november 1991 te zijn aanvaard werd deze tekst in januari 1992 gepubliceerd met een brief van de voorzitter en scriba van de synode gericht aan de lokale kerkenraden en verspreid in ruim 30.000 exemplaren binnen de Gereformeerde Kerken en de Nederlandse Hervormde Kerk. Maar in de Hervormde Kerk vond voorafgaand aan de verspreiding hierover geen debat plaats. De Hervormde Kerk deed zelf enkele malen een korte uitspraak betreffende een bepaald probleem met betrekking tot moslims b.v. over het gebruik van kerkruimte tijdens de vastenmand (zie hierna), verder werden twee korte rapporten aanvaard het eerste over *Dialoog en Getuigenis*, 6 maart 1981, aangeboden door de Raad voor Kerk en Onderwijs, het tweede op 16 juni in 1995 over *Christenen, moslims en de communicatie van het Evangelie. Een bijdrage tot verdere bezinning*, aangeboden door de Raad voor de Zending naar aanleiding van de gezamenlijke, hervormd-gereformeerde folder in 1993 voor de pinksterzendingscollecte gericht op steun voor het Project Christen-Moslim Relaties in Afrika. De protesten richtten zich niet tegen de foldertekst als zodanig (van de hand

van schrijver dezes) maar tegen de afbeelding waarop een moskee naast een kerk stond. Daarmee zou de indruk zijn gewekt als zouden beide godsdiensten op hetzelfde neerkomen. De gereformeerde *Oproep en Bemoediging* is de enige uitgebreide (8 blz. A4 formaat) officiële kerkelijke tekst over de islam en de ontmoeting met moslims die ooit door een Nederlandse kerk is aanvaard.

Door vertalingen in het Duits, Engels, Frans en Indonesisch trok deze tekst internationaal de aandacht. Ik schrijf vanuit het perspectief van iemand die het meeste wat hij beschrijft zelf heeft meegemaakt en dus niet als een historicus die elke bewering met een verwijzing naar archiefstukken verantwoordt. Deze bijdrage berust daarom primair op herinneringen, die overigens wel zoveel mogelijk zijn geverifieerd. Het gaat meer om mémoires dan geschiedschrijving!

2. Pater Backx, *Begrip* en gereformeerde inbreng

Toen ik vanuit Pakistan in Nederland was tijdens een familiebezoek op 27 oktober 1976, feliciteerde Pater Piet Backx mij telefonisch met het feit dat de Synode van de Gereformeerde Kerken mij op 17 juni van dat jaar tot voorlichter over de ontmoeting met moslims in de Nederlandse samenleving had benoemd. Vooral dat woordje 'samenleving' is belangrijk. Het ging en gaat bij de massale

immigratie van moslims vooral om een maatschappelijke uitdaging, maar wel met een religieuze dimensie. Die religieuze dimensie mocht natuurlijk niet verwaarloosd worden. Dat gebeurde de eerste jaren wel. Daarom richtte Pater Backx *Begrip* op. Om diezelfde reden hadden plaatselijke groepen in Naaldwijk, Soest en elders samen met mensen in de zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland onder leiding van Prof. Dr. D.C. Mulder, die overigens weer in nauw contact stond met Pater Backx, op mijn benoeming aangedrongen. Mulder had me daarvoor reeds tijdens een bezoek aan Pakistan in juni 1973 gepolst. Deze katholieke en gereformeerde initiatieven ontstonden ongeveer gelijktijdig. Van 19-21 november 1976 maakte Prof. Mulder, daartoe geïntroduceerd door P. Backx, in Mödling in Oostenrijk een door de dialogogafdeling van het Vaticaan belegde, tweede (de eerste vond in 1974 in Luxemburg plaats) conferentie met 27 deelnemers over moslims in Europa mee. Van moslim zijde was Dr. Smail Balic uit Oostenrijk aanwezig. Balic zou daarna een toonaangevende rol blijven spelen binnen Europa. De gereformeerde Mulder staat bij de deelnemers vermeld als afgevaardigde van de Nederlandse bisschoppenconferentie! Over oecumene gesproken! Vanaf het begin had de ontmoeting tussen christenen en moslims in Nederland een internationale en oecumenische

context en dimensie, zowel naar de Wereldraad van Kerken en het Vaticaan toe, als naar andere oecumenische organisaties in Europa en elders. De eerdergenoemde gelukwens van Backx, gericht tot een toekomstige gereformeerde collega, had, zoals we zagen, een voor-geschiedenis. Na deze telefonische kennismaking vroeg Pater Backx of ik van plan was een eigen blaadje te beginnen of bereid was met hem samen te werken aan de uitgave van *Begrip Moslims Christenen*. Ik antwoordde dat ik in Pakistan verbonden was aan een oecumenisch instituut, het Christian Study Centre in Rawalpindi, met Protestantse en Katholieke stafleden en een eigen gemeenschappelijk tweetalig tijdschrift, Engels en Urdu, Al-Mushir. Op dat moment hadden we zelfs een waarnemend katholieke directeur in de persoon van Mgr. Simeon Pereira, toen bisschop van Rawalpindi (thans aartsbisschop in Karachi). Backx en ik spraken af dat ik na mijn definitieve terugkeer en na mijn daarop volgend afzwaaiverlof, dus na juli 1977, zo spoedig mogelijk na mijn indiensttreding, een afspraak zouden maken over vormen van samenwerking. In het synodale besluit betreffende mijn benoeming stond niets over samenwerking met andere kerken. Ik ging er daarom maar stilzwijgend vanuit dat wat niet verboden was, geoorloofd was. In de nazomer van 1977 bezocht ik Backx in het huis van de Witte Paters in

Santpoort. In een wat sombere schaars gemeubileerde kamer stond een oude typemachine en een stencilmachine met handbediening. Op de schappen waren stapels dozen met stencils, grijs gerecycled papier van A4 formaat, voorgedrukt met het logo van *Begrip* en plastic flessen met inkt. Backx werd voor het typewerk, het nieten en verzendklaar maken geassisteerd door een vrijwilligster uit de parochie in Santpoort. Het bedienen van het apparaat deed hij zelf. Hij verzond toen ongeveer 100 gratis exemplaren aan vele adressen. Drie personen betaalden abonnementsgeld. Ik nam een voorraadje oude nummers mee voor de boekentafel tijdens spreekbeurten. Binnen het jaar werd het nodig 300 exemplaren te stencilen. Gelukkig gingen ook steeds meer mensen een financiële bijdrage sturen. Ze vonden in *Begrip* wat geen enkele ander Nederlands tijdschrift te bieden had: praktische informatie en theoretische oriëntatie betreffende de islam en de ontmoeting met moslims in Nederland. Voor het schrijven van artikelen deed Backx ook vaak een beroep op wijlen Dr. Adriaan van Leeuwen in Sittard. Van Leeuwen was ook Witte Pater en gepromoveerd islamoloog. Backx vermeed het woord dialoog in de titel. Hij was een voorstander van dialoog. Hij nam van 1973-1979 onder meer deel aan de gespreksgroep van Joden, Christenen en Moslims onder voorzitterschap van D.C. Mulder. Deze J.C.M. groep

was gelieerd aan de International Council for Christians and Jews. Backx verwachtte van de christelijke dialogopartner dat hij of zij theologisch en islamologisch goed was geschoold. Leken die zo'n scholing ontbeerden konden zich volgens hem beter onthouden van gesprekken over theologische onderwerpen. Wel dienden ze moslims met begrip en sympathie tegemoet te treden. Toen Backx onderdak vond bij Cura Migratorum in Den Bosch, bestond de redactie nog slechts uit uit Backx, van Leeuwen, wijlen pater Jan Rijk, directeur van de Cura Migratorum, Noord-Afrika-specialist Dr. Herman Obdeijn, G. Linssen, provinciaal van Scheut en ondergetekende. *Begrip* werd een uitgave van Cura Migratorum in Den Bosch en later van de drie bureaus voor ontmoeting met moslims van de R. K. Kerk, De Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Piet Backx werd als eindredacteur opgevolgd door Dr. P. Reesink (1982-1990). Aanvankelijk leunde de redactie nogal op *Se Comprendre*, maar *Begrip* werd steeds Nederlandse qua toon en inhoud. *Se Comprendre* was al in 1955 gestart door Pater Jacques Ghys en enkele collega's Witte Paters in Parijs. *Se Comprendre* is nog steeds een simpel bulletin op A4 formaat dat 10 maal per jaar één onderwerp per keer behandelt. *Begrip* ontleent zijn titel en inspiratie aan de volgende zin uit de verklaring van het Tweede

Vaticaan Concilie *Nostra Aetate* van 28 oktober 1965: "Aangezien in de loop der eeuwen tussen christenen en moslims niet weinig onenigheid en vijandschap is ontstaan, spoort de heilige kerkvergadering allen aan om zich, het verleden vergetend, ernstig toe te leggen op *wederzijds begrip* en in het belang van alle mensen de sociale rechtvaardigheid, de zedelijke goederen alsook vrede en vrijheid gezamenlijk te verdedigen en te bevorderen." Backx zette, hoffelijk als hij was, sinds 1977 de moslims voorop in de titel van zijn blad.

3. Katholieke en protestantse aandacht voor religie van migranten

Pater Backx was de eerste in Europa die aandacht vroeg voor de religieuze behoeften van de moslims onder de arbeidsmigrantten. Andere Witte Paters volgden: Michel Lelong in Parijs, wijlen Charles Deckers in België en Hans Vöcking in Duitsland. Deckers zou later sterven als slachtoffer van de terreur in Algerije. Backx zag zijn roeping als aanvulling op en ter correctie van het programma van de in 1964 op instigatie van de Wereldraad van Kerken opgerichte Churches Committee for Migrants in Europe, met zijn Nederlandse poot Werkgroep Samenleven met Buitenlandse Werknemers van de Sectie Dienst van de Raad van Kerken in Nederland (opgericht in 1968). Bovengenoemde katholieke Cura Migratorum parti-

cipeerde in de werkgroep van de Raad van Kerken in Nederland, omdat de R. K. Kerk lid is van die raad. Op Europees niveau is de Cura lid van de Katholieke Europese Migranten Commissie. In deze Nederlandse werkgroep waren de vrijwilligers W. van den Bergh en A. Schim van der Loeff-Mackaay heel actief. Deze groep kwam op voor de rechten, huisvesting, enz. van buitenlandse werknemers nog lang voordat (semi) overheidsinstanties zich daarmee bezighielden. In Nederland was bovengenoemde kerkelijke commissie eerder actief dan het Nederlands Centrum voor Buitenlanders. In deze CCME participeerden zeventien Orthodoxe, Protestantse en Anglicaanse kerken in West Europa. In 1978 verhuisde het bureau van Genève naar Brussel. Nederlanders hebben jarenlang leiding aan deze commissie gegeven o.a. P. Muller en J. Niessen. De CCME verwelkomde deze gespecialiseerde aandacht voor de moslims onder de migranten. Vooruitgrijpend op latere ontwikkelingen vermeld ik dat in 1980 een werkgroep onder auspiciën van de CCME een voor heel Europa (het verscheen in zeven talen) bedoelde handreiking voorbereide, die in Nederland verscheen onder de titel: *Christenen en Moslims in gesprek*, (red. J. Slomp, 1983). Later zouden nog studies volgen over de betekenis van de islamitische wet voor moslims in Europa (1986) en moslims in het

onderwijs.

Aan protestantse kant werden ongeveer tegelijkertijd met het initiatief van Backx lokale en landelijke initiatieven ontwikkeld met het oog op de religie van de migrant. Onder auspiciën van de Nederlandse Zendingsraad werd op 14 december 1974 een werkdag georganiseerd over *Moslims en Christenen in Nederland*. Het verslagboek met dezelfde titel vermeldt op het omslag: *Het religieuze aspect van de aanwezigheid van moslimse buitenlandse werknemers in de Nederlandse samenleving*. Aan die dag onder leiding van islamoloog D.C. Mulder werd van moslim zijde meegewerkt door M. Suudi, Benghanen, Tamir en Abdulwahid van Bommel. Aan christelijke kant komen we de namen tegen van islamoloog Dr. D. Bakker (gereformeerd), Ds. J.M. Hoekstra (Hervormde zending; islam in Africa project), Ds. A. J. Janssens (Gereformeerd Sociale Arbeid, Rotterdam), Ds. J.W. Wery (Remonstrantse Kerk in Rotterdam). De Remonstrantse inbreng was gezien de geringe omvang van deze kerk vanaf het begin belangrijk. Verder Dr. Sjeff Theunis (R. K.; NOVIB), Ds. W. Struys (Gereformeerd; Rotterdam). Toen Struys het jaar daarop stierf, plaatsten Turkse vrienden advertenties in TROUW. Uit het plaatselijk werk treffen we in het boekje de namen van zulke pioniers als Dr. A. Dronkers (Utrecht), E.R. Kramer

(Baarn), J. Slettenhaar (Almelo) en Mevrouw van den Berg (Lelystad). P. Stolwijk en S. van Boeyen vertellen hoe ze in het Rijnmondgebied proberen kerkleden te betrekken bij het werk ten behoeve van buitenlandse werknemers. Amsterdam is vertegenwoordigd door een verslag over het BAK (Buitenlandse Arbeiderskollektief). Het CNV bevestigde zijn steun bij monde van onder meer T. Demirhan.

4. Ruimte voor gelovigen

Dr. A. Dronkers uit Utrecht bespreekt in *Moslims en Christenen in Nederland* de vraag of kerken ruimte ter beschikking moeten stellen voor godsdienstoefeningen van moslims. De stedelijke Raad van Kerken in Utrecht is van mening dat hier vooral een taak voor overheid en bedrijfsleven ligt. Kerken zouden bereid moeten zijn uit sociale overwegingen moslims te helpen, met name tijdens de vastenmaand en tijdens de feesten. De naam van de Geertekerk wordt genoemd. Maar uitlenen van kerkgebouwen kan nooit de oplossing zijn, omdat moslims hun eigen sacrale ruimte zullen willen hebben. Het onderwerp zou nog vaak terugkomen. Ook in *Begrip*. In dit nog zeer leesbare boekje komen we reeds vele met name praktische aspecten tegen van een geleidelijk groeiende dialoogagenda. Na deze ontmoeting op 14 dec. 1974 werd een werkgroep gevormd met onder meer als leden D. Bakker, P. Backx,

Abdulwahid van Bommel, J.M. Hoekstra en Hamza Zaid. Omdat sedert 1975 na de wervingsstop de hier reeds wonende moslims werd toegestaan hun gezinnen te laten overkomen, werd de vraag naar gebedsruimten heel dringend. In 1975 werd de eerste Turkse moskee in Almelo geopend. Bij de totstandkoming van de moskee had de gereformeerde diaken Slettenhaar, als gecoöpteerd moskeebestuurder, een belangrijke rol gespeeld. De lokale bevolking werd op de komst van de moskee voorbereid door onder meer een stampvolle kerkdienst in de grote kerk te Almelo, waarin Prof. Dr. J. Verkuyl vooring. Verkuyl wees er op dat moslims natuurlijk de grondwettelijke vrijheid hebben om moskeeën te bouwen. Van Christenen wordt niet verwacht dat ze moslims hierin tegenwerken, zoals het omgekeerde ook niet het geval zou moeten zijn. Een en ander is niet in strijd met de zendingsofdracht van de kerk. Integendeel, godsdienstvrijheid is daarvan een onopgeefbare voorwaarde. Op enkele plaatsen werden kerken verkocht aan moslims (geref. Eindhoven) of aan hen verhuurd (hervormd: Nieuwezijdskapel, Amsterdam). Met name tijdens de vastenmaand was er een nijpend tekort aan ruimte. Toen de Hervormde Gemeente in Deventer in 1968 door Turkse moslims gevraagd werd of ze tijdens de Ramadan de grote kerk mochten gebruiken, omdat daar de losse stoelen zonder veel

moeite plaats konden maken voor gebedstapjten, werd deze vraag aan de Generale Synode voorgelegd. Die vroeg op haar beurt aan de Raad voor de Zending om advies. Toen deze raad een voor de moslims gunstig advies uitbracht was een principiële besluit genomen. Toch kwam hiermee niet een eind aan de discussie. Toen in 1977 de kerkenraad van de Gereformeerde Kerk in Rotterdam Zuid besloot, op instigatie van Ds. P. Reedijk, om de Putsepleinkerker tijdens de vastenmaand ter beschikking te stellen van Turkse moslims, leidde dit tot felle protesten onder leiding van een emerituspredikant in de wijk. In februari 1978 werd door bovengenoemde Werkgroep een studiedag georganiseerd in Amersfoort over "Ruimte voor gelovigen," met als hoofdspreker van moslimkant Prof. Dr. Hasan Askari uit India, op dat moment gastdocent aan de Vrije Universiteit.

5. Kerkelijke groet bij feest aan einde van de vastenmaand

Deze Werkgroep Islam avant la lettre was intussen sedert 1977 als adviesgroep gelieerd aan bovengenoemde Werkgroep Samenleven met Buitenlandse Werknemers van de Sectie Dienst van de Raad van Kerken. Toen in 1979 de Sectie Interreligieuze Ontmoeting werd opgericht lag het voor de hand dat de adviesgroep islam als werkgroep werd verbonden aan deze nieuwe sectie. De werkgroep had er

aanvankelijk enige moeite mee om zich te schikken binnen deze nieuwe structuur. Dat blijkt uit het volgende voorval. Toen ter gelegenheid van 'id al fitr' 1979 op initiatief van Pater Backx wij beiden namens de Werkgroep Islam een felicitatie zonden aan alle bij ons bekende moskeeverenigingen, met afschriften aan de pers, werd ons achteraf door de Sectie en door de het moderamen van de Raad op het hart gebonden, dat een werkgroep slechts in de publiciteit mag treden wanneer de Sectie en vervolgens de Raad zelf daartoe permissie verlenen. Die toestemming hadden we niet gevraagd. Backx' initiatief kreeg van de EO-televisie in een programma over de islam het volgende commentaar: de felicitatie van de Raad van Kerken aan de moskeeën zou vergelijkbaar zijn met een felicitatie van de profeet Elia aan het adres van de Baālpriesters (1 Kon.18). Deze 'id groet, die nog jaarlijks aan landelijke en plaatselijke moslimorganisaties wordt verzonden, werd nog heel lang woord voor woord door het moderamen van de Raad van Kerken gewikt en gewogen, voordat toestemming voor publicatie werd gegeven. Aangezien steeds meer plaatselijke kerken deze drietalige brief, Nederlands, Arabisch en Turks, als hun binnenkomer bij de plaatselijke moskee gebruiken, is dit initiatief van Backx een vastpunt geworden in de relatie tussen kerk en moskee. Backx wilde beslist niet de

jaarlijkse 'id al fitr' groet van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog gebruiken omdat hij de voorkeur gaf aan een eigen Nederlands oecumenisch geluid, waarin begrip wordt getoond voor wat moslims in Nederland bezig houdt. Het snel groeiende aantal migranten maakte een verdere taakverdeling nodig. Vanuit de Werkgroep Samenleven met Buitenlandse Werknemers werd de Werkgroep Pluriforme Samenleving van de Sectie Dienst opgericht met een fulltime betaalde secretaris Dr. J. van Raalte (1982-1988). Onder die werkgroep ressorteerde de groep VIPS (=Vrouwen in Pluriforme Samenleving), die dialoog en samenwerking met migranten-vrouwen bevorderde. De beleidsnota van de werkgroep Pluriforme Samenleving *Op Elkaar Aangewezen* werd aangeboden aan de Raad van Kerken en besproken op de synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland op 21 november 1984 en van de Nederlandse Hervormde Kerk op 16 maart 1985. Tijdens laatstgenoemde bespreking schrokken moslim gasten van anti-islamitische geluiden uit de mond van enkele synodeleden. In deze werkgroep werd niet alleen aandacht gevraagd voor de acceptatie en integratie van mensen van andere religies, maar ook voor die van andere culturen en van christelijke minderheden afkomstig uit de derde wereld. De islam en moslims

kwamen wel ter sprake maar de discussie spitste zich niet op hen toe.

6. Behoeftte aan een positieve Nederlandse protestantse kerkelijke tekst over de islam

Opvallend in de opstelling van katholieke collega's in binnen- en buitenland was dat ze zich kerkelijk gesteund voelden door het Vaticaanse Secretariaat voor niet-Christenen, later positiever de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog genoemd. Theologisch konden ze zich beroepen op de prachtige verklaring over niet-christelijke godsdiensten, met de titel *Nostra Aetate* (in ons tijdsgewricht), die het Tweede Vaticaanse Concilie op 20 oktober 1965 aanvaardde. Het is mijns inziens nog steeds de beste kerkelijke tekst over niet-christelijke godsdiensten, die volgens een van de opstellers, Robert Caspar, moeizaam tot stand kwam. De Wereldraad van Kerken heeft ondanks vele pogingen geen tekst geproduceerd die op dit niveau komt. Tijdens een bespreking op de gereformeerde synode over een met vallen en opstaan ontworpen en aanvaarde eigen tekst over 'moslims' zou een synodelid hardop verzuchten: "Waarom nemen we niet gewoon de tekst *Nostra Aetate* over!" Katholieke collega's konden zich, als ze tijdens een voorlichtingsbijeenkomst werden geconfronteerd met het verwijt dat ze te positief oordeelden over moslims en hun godsdienst, beroepen op deze tekst en verklaren: "Als we ons

positief uitlaten over moslims, volgen we de leer van de kerk." Protestantse voorlichters misten zo'n theologische ondersteuning. Op de gezamenlijke vergadering van de synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland op 5 november 1981 werd het rapport "Onze gezamenlijke opdracht in de jaren '80' over de relatie Rome-Reformatie in Nederland besproken. Paragraaf 6 van dit rapport "Islam: onze gemeenschappelijke uitdaging," geschreven door Dr. H. van der Laan, werd in een groep besproken. Van dit groeps gesprek werd in de plenaire zitting verslag uitgebracht. Geconstateerd wordt dat protestanten en katholieken vis à vis moslims hun onderlinge verschillen minder belangrijk gaan vinden. Men constateert dat in de praktijk van de ontmoeting met moslims veel meer samenwerking is tussen Rome en reformatie dan uit het rapport blijkt. Had men anders verwacht? Er is verder sprake van onderlinge angst van christenen en moslims. Gevraagd wordt: "Geloven we in dezelfde God? Wordt van ons verwacht dat we als christenen proberen hen van geloof te doen veranderen?" Deze combi-synode constateerde dat het rapport door de lokale kerken ter oriëntatie mag worden gebruikt, maar dat er geen synodaal gezag aan mag worden toegekend. Achteraf kan men dit een gemiste kans noemen!

7. De Gereformeerde Kerken in Nederland en de moslims: van evangelisatie naar dialoog

In het begin van deze bijdrage werd vermeld dat de synode van de GKN op verzoek van de zendingsdeputaten op 17 juni 1976 een functionaris benoemde om voorlichting te geven over de ontmoeting met moslims in de Nederlandse samenleving. Maar bij de uitvoeringsbepalingen werd gesteld dat de deputaten voor de zending met de deputaten voor evangelisatie overleg zouden plegen over zijn takenpakket. Voor wie met het synodale jargon niet vertrouwd is: deputaatschappen zijn bestuurlijke colleges, een soort raden, met een door de synode gegeven speciale opdracht, waarover op vastgestelde termijnen aan de Generale Synode moet worden gerapporteerd. Deze deputaatschappen beschikken voor de uitvoering over een eigen budget en eigen functionarissen met administratieve ondersteuning.

Volgens de bestaande takenverdeling in 1976 waren de deputaten voor de zending van de GKN verantwoordelijk voor het missionaire werk in het buitenland (foreign missions) en de deputaten voor evangelisatie voor het missionaire werk in het binnenland. Deze deputaten "evangelisatie" hadden evenwel geen enkele ervaring met islamzending, terwijl deputaten voor de buitenlandse zending al sedert 1896 ervaring hadden opgedaan in door moslims bewoonde gebieden als Indonesië,

Pakistan en het Midden-Oosten. Gezien de afspraken over terreinverdeling kwam de nieuwe functionaris reeds in het najaar van 1977 te werken onder verantwoordelijkheid van "evangelisatie." Deze functionaris protesteerde met een interne nota: "*De vlag die de lading niet dekt*" om daarmee aan te geven dat hij het niet als zijn taak zag om te evangeliseren onder de nieuwe moslims in Nederland en ook niet van plan was de kerken daarvoor toe te rusten. Het resultaat van deze intens gevoerde interne discussie was dat op 26 april 1979 in Leusden een bezinningssamenkomst plaats vond over het onderwerp: 'Wat is onze roeping ten aanzien van moslims in Nederland.' Een gespreksnota daartoe werd geschreven door Dr. D. Bakker, Prof. Dr. Wessels en J. Slomp. (13 blz; herdrukt in 1984 met het oog op de synode van Dokkum). Een minderheid van de deelnemers op 26 april 1979 bleef pleiten voor een evangelisatorische benadering van de moslims in Nederland. Tijdens de presentatie van de werkverslagen ter synode in 1982 en 1984 verdedigden de toenmalige voorzitters van de sectie evangelisatie van het deputaatschap Gemeentebouw, respectievelijk drs. C.M. Boerma en Dr. G. Manenschijn een dialogische benadering en omgang met moslims waarin ruimte is voor getuigenis, maar waarin het hoofaccent ligt op dienstverlening en samenwerking. Tijdens de bespreking

stelt Manenschijn dat niemand er bij gebaat is als we in de ontmoeting met moslims de eigen identiteit, gegrond in de belijdenis 'Christus is Heer,' ter discussie stellen. Het evangelie draagt een universeel en open karakter. Vanuit die overtuiging is zelfkritiek en het relativeren van eigen 'waarheid' mogelijk. Dan kunnen we het verdragen dat andere godsdiensten en overtuigingen maatschappelijk gelijkberechtigd zijn. Hij wijst op de parallel 'Kerk en Israël,' 'Kerk en Moslims' en vraagt zich af of we moslims pas serieus gaan namen, als ze ernstig gestigmatiseerd worden zoals de joden weleer. Hij stelt dat de moslims en het christelijk geloof er te goed voor zijn om hun in hun achterstandsituatie het christelijk geloof op te dringen. Ook Professor Wessels dringt er bij de synode op aan de moslims als kinderen van Abraham theologisch serieus te nemen. Na deze diepgaande bespreking besluit de synode de deputaten op te dragen: 'zo mogelijk in samenwerking met andere kerken een kerkelijke getuigenis voor te bereiden, dat bedoeld is als oproep en bemoediging voor allen die zich inzetten om ons land bewoonbaar te houden voor alle bewoners, met name ook de moslims' (Acta Synode van Dokkum, art. 147; 11 april 1984).

8. Voorbereiding van de 'Oproep en Bemoediging'

Het zou zes jaar duren voordat op 21

november 1990 tijdens de synode van Emmen het gevraagde kerkelijk getuigenis aan de synode werd aangeboden. Waarom duurde de voorbereiding zo lang? Conform de opdracht van de synode werd eerst gezocht naar mogelijke partners onder andere kerken om deze opdracht uit te voeren. Het meest geëigende forum voor het stellen van deze vraag was de Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken. In deze sectie deelden de vijf katholieke leden mee niets te voelen voor een Nederlandse tekst, omdat men helemaal tevreden was met bovengenoemde verklaring Nostra Aetate van het Tweede Vaticaans Concilie. De drie Hervormde leden voelden niet voor medewerking, zolang men nog niet voluit over een eigen hervormde functionaris beschikte. Deze functionaris Mevrouw drs. G.M. Speelman begon haar werkzaamheden op 1 oktober 1983 maar moest omdat ze gereformeerd was en aan de V.U. was opgeleid, eerst nog haar hervormde kerkelijke examens afleggen voor ze predikant kon worden in de NHK en zich daarna inwerken. Grote bereidheid tot medewerking was er dus niet. Intussen was in nauwe samenwerking van de synode van de GKN met de Unie voor het Christelijk Onderwijs op 9 oktober 1985 besloten tot een materiaalproject voor het onderwijs vanwege het toenemend aantal moslimkinderen op katholieke en

protestantse scholen. Drs. J.D. Kraan, een onderwijzman met ervaring in Pakistan, tevens predikant, werd met die taak belast. Hij werd begeleid door een oecumenische commissie, waarin ook een lid zat vanuit het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch. Hij schreef onder meer *Bijbel en andersgelovigen. Naar een bijbelse basis voor de ontmoeting met andersgelovigen* (1987). De gereformeerde functionaris was intensief betrokken bij de projecten van Ds. J.D. Kraan en Dr. J. van Raalte en bovendien in diezelfde periode eerst secretaris en daarna voorzitter van de 'Islam in Europe Committee van de Conferentie van Europese kerken en de Raad van Katholieke Bisschoppenconferenties.' Veel tijd om aan een synodale boodschap te werken was er niet. Bovendien werd de behoefte eraan minder gevoeld, omdat de Sectie Interreligieuze Ontmoeting in 1982 *Anders geloven, samen leven I: Handreiking voor ontmoeting tussen christenen en moslims in Nederland* had uitgegeven. Deze brochure werd vaak herdrukt en veel gebruikt in de projecten van het christelijk onderwijs waarvoor J.H. Gerritsen verantwoordelijk was (zie diens *In samenklank en tegenspraak*). De laatste versie van de brochure staat in de bundel *Wereldgodsdiensten in Nederland* (zie bibliografie). Toen evenwel na een reorganisatie van de gereformeerde Sectie Missionair Werk (binnenland), de vroegere

Sectie Evangelisatie van de GKN, in 1988 de Commissie Ontmoeting Met Moslims in Nederland (COMMIN) werd gevormd onder leiding van Ds. P. Reedijk uit Rotterdam-Zuid, om het werk van de functionaris te begeleiden, herinnerde men zich de opdracht van de synode van Dokkum van april 1984. COMMIN ging er mee aan de slag. Alle bestaande buitenlandse kerkelijke teksten over de islam werden bestudeerd zoals die van de R.K. Kerk (zie boven), the Church of England, the United Reformed Church (Engeland), the Methodist Church, Presbyterian Church U.S.A. enz. Daarna werd een schema gemaakt. Ieder maakte vervolgens een lijst van te behandelen onderwerpen die op elkaar werden afgestemd. Met dit materiaal maakte Dr. D. Bakker, op onderdelen geassisteerd door drs. Mw. G.M. Speelman, een van de leden vanuit de NHK, een ontwerp tekst. De diverse ontwerpen werden door de gereformeerde Sectie Missionair Werk besproken. Als adviseur trad Dr. A. Wessels op. Toen de door de deputaten goedgekeurde tekst evenwel op 21 november 1990 (Synode van Emmen) tijdens een avondzitting van de synode werd gepresenteerd, kwam er zoveel kritiek dat de voorzitter ds. E. Overeem besloot om de behandeling op te schorten. Het bleek dat de goodwill van de synode van 1984 intussen was verdwenen, omdat de synode een zo goed als nieuwe samenstelling had. We

hadden te lang gewacht. De 'Oproep en Bemoediging' was evenwel niet verworpen, daarvoor was er te veel waardering. Maar de voorzitter wilde een breder draagvlak dan de verwachte 60 voor en 40 tegen. Een voorstel om een herziene en gecorrigeerde tekst later te bespreken werd aangenomen. De aanwezige moslims, leden van de Werkgroep Islam van de Raad van Kerken, schrokken zo van de negatieve uitspraken over de islam die ze uit de mond van enkele afgevaardigden hoorden, dat de synodevoorzitter het nodig vond na de zitting apart met hen te spreken. Het uitstellen van behandeling werd door de talrijke vertegenwoordigers van de pers echter uitgelegd als 'verwerping.' Zo werd het de volgende dag in vele dagbladen dan ook gebracht. Tijdens de behandeling in tweede termijn op 9 oktober 1991, synode van Mijdrecht, werd de nieuwe tekst eerst in gesloten discussiegroepen besproken, die de volgende dag in de plenaire zitting verslag uitbrachten. Er waren dit keer geen moslims bij. Voor de pers was de deze procedure ook nauwelijks interessant. Ze mocht alleen de tamme plenaire zitting verslaan. De tekst werd unaniem goedgekeurd. Besloten werd tot uitgave in de vorm van een brochure met een voorwoord getekend door de voorzitter en scriba van de synode. Daarmee kreeg de tekst de status van een herderlijk schrijven. Na publicatie kwam er van verschillende

kanten natuurlijk toch kritiek. In de meer behoudende kringen vond men dat de oproep te veel ging over dienstbetoon en dialoog en te weinig opriep tot getuigenis en bekering. Anderen vonden dat over de gemeenschappelijke theologische basis van christendom en islam te weinig gezegd was door slechts te verwijzen naar het gedeelde geloof in de Schepper en een verwijzing naar een oriëntatie op Abraham, die joden, christenen en moslims verbindt (R. Haleber en H. Mintjes). Gelukkig stelde niemand ter synode de vraag of moslims wel in dezelfde God geloven als christenen. De discussie over die vraag werd immers in een eerder stadium al gevoerd in een gezamenlijke hervorm/gereformeerde publicatie, die zijn oorsprong vond in de Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de raad van Kerken over *Bidden tot dezelfde God?* (De Raad kon deze tekst niet uitgeven omdat de R. K. Kerk tegen was). Sommige critici vonden dat de tekst theologisch te mager was. Maar de redactiegroep die de 'Oproep en Bemoediging' opstelde had echter opzettelijk afgezien van een bredere theologische beschouwing over de islam om de drempel voor de synode niet nog hoger te maken. Bewust werd ingezet bij bijbelse verhalen als van de barmhartige Samaritaan om zo ook te appelleren aan het besef voor de barmhartigheid Gods zoals die in navolging van de koran wordt beleeden door moslims. Mijn eigen

voorstel om COMMIN een nieuwe opdracht te geven voor een meer theologische verantwoording werd niet overgenomen. Terwille van de Altreformierte Kirche in het grensgebied met Duitsland, vertegenwoordigd in de GKN, werd de tekst in het Duits vertaald. Indonesische missionaire partnerkerken vroegen ook om een vertaling. Deze Indonesische vertaling moest zelfs worden herdrukt. In de Verenigde Protestantse Kerk in België nam men het initiatief tot een Franse en in Schotland tot een Engelse vertaling. Het bestuur van de synode van de NHK besloot om de tekst niet nog eens plenair te bespreken maar wel met een eigen synodale begeleidingsbrief aan alle kerkenraden en predikanten te zenden. Uit de voorgeschiedenis leidend tot de 'Oproep en Bemoediging' blijkt duidelijk dat de GKN met het aannemen en met synodaal gezag bekleden van deze tekst definitief heeft gekozen voor een vorm van islanzending waarin het hoofddaccent valt op dialoog en samenwerking, zonder dat daarbij de mogelijkheid van wederzijds getuigen en wederzijdse bekering wordt uitgesloten. Het lijkt mij dat een synode die gekozen heeft tegen jodenzending en voor gesprek met Israël (hoe ook verstaan!) niet nog de aanhangers van de derde Abrahamitische godsdienst, de islam, kan benaderen met een open of verborgen intentie om hen van geloof te doen veranderen. De gereformeerde sy-

node trok de Rubicon, zij het aarzelend, over.

Enkele bronnen

Acta (=notulen) van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1976 tot 1991. Deze Acta dragen behalve een datum ook een plaatsnaam. Volgens het gereformeerde kerkrecht roept een plaatselijke kerk bij tourbeurt per provincie elke twee jaar een nieuwe synode samen.

De meeste hierna genoemde publicaties ontstonden binnen de context van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland. Deze lijst is niet compleet.

G. Bouritius, 'Interreligieuze dialoog,' hoofdstuk 8 in H. Schaeffer, red., *Handboek godsdienst in Nederland*. Amersfoort: De Horstink, 1992, blz.157- 180.

In hetzelfde boek: J. Slomp, 'Minderheden' (hoofdstuk 22).

P. van Cuilenburg, J. Slomp en G. Speelman, red., *Bidden tot dezelfde God?* Zoetermeer: Boekencentrum, 1991.

M. Fitzgerald, R. Caspar en P. Johnstone, *Signs of Dialogue, Christian Encounter with Muslims*. Zamboanga: Silsila Publications, 1992. Bevat het verhaal over de totstandkoming van Nostra Aetate.

J. D. Kraan, *Bijbel en andersgelovigen*. Kampen: Kok, 1988.

J. van Lin, red., *Ontmoeting van moslims en christenen*. Hilversum: Gooi en Sticht, 1990.

P. Reesink, red., *Islam een nieuw geloof in Nederland*. Baarn: Ambo, 1991. Selectie van de beste artikelen uit *Begrip* van 1982 tot 1990.

J. Slomp, red., *Wereldgodsdiensten in Nederland, Christenen in gesprek met moslims, hindoes en boeddhisten*. Amersfoort: De Horstink, 1991.

J. Slomp, 'Europese kerken en islam,' in *Wereld en Zending*, 1992.4 blz.39-50

J. Slomp, 'Dialoog en getuigenis: Pakistaanse ervaringen met visies van Wereldraad en Vaticaan,' in: A.

Droogers, red., *De stereotypering voorbij. Evangelischen en oecumenischen over religieus pluralisme*. Zoetermeer:

Boekencentrum, 1997, blz. 167-180. Dit hoofdstuk bevat het verhaal van mijn 'paradigma verandering' van bekeringsintentie naar dialoog. Met dit boek is de stereotypering beslist nog niet voorbij!

G.M. Speelman, red., *Bidden in Meervoud*. Kampen: Kok, 1994.

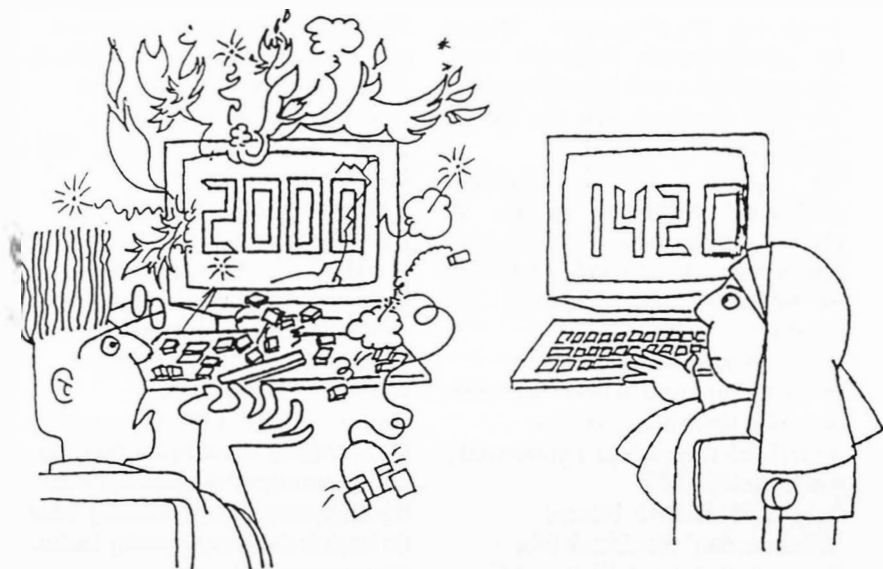
G.M. Speelman, red., *Om de heilheid van het bestaan*. Kampen: Kok, 1989.

G. Speelman, O. ter Reegen, J.Slomp, red., *Ik ben christen, mijn partner is moslim*. Kampen: Kok, 1995.

K. Steenbrink, 'Moslims en de kerken: Contacten en dialoog als onderdeel van kerkelijk handelen' in *De Islam als na-christelijke godsdienst*, themanummer *Tijdschrift*

voor *Theologie*. Nijmegen,
zevenendertigste jaargang, no. 1, blz.
56-72.

P. Valkenberg, red., *Verzoening
tussen de godsdiensten*. Kampen:
Kok, 1998. Essays met het oog op de
kerkendag.

(tekening uit nr. 24/5 'Islamitische tijd en plaats')

DE POLEMISCHE DIALOOG: DE ROL VAN IDENTITEIT IN INTERRELIGIEUZE COMMUNICATIE

Pim Valkenberg

In deze bijdrage aan het jubileumnummer van *Begrip* wil ik enkele gedachten op papier zetten rondom een term die centraal staat in de pogingen tot verbetering van contacten tussen christenen en moslims in Nederland: de term dialoog. Ik wil laten zien dat er vaak een tegenstelling gemaakt wordt tussen dialoog als een term die een houding van openheid naar de ander veronderstelt, en identiteit als een term die het behoud van het eigene voorop stelt. Aldus beschreven, lijken beide termen elkaar min of meer uit te sluiten. Dat is de situatie die ik eerst kort wil beschrijven. Daarna wil ik de termen nader bekijken om tot een begrip van dialoog te komen dat verenigbaar is met de bezorgdheid om het behoud van eigen identiteit. Tenslotte wil ik een hypothese wagen die leidt tot de merkwaardige titel van mijn bijdrage: de polemische dialoog. Deze hypothese zal ik tenslotte toelichten met behulp van een sprookje en een paar historische voorbeelden.

Dialoog als ideologie

Het is mijn indruk dat de interreligieuze dialoog tot dusverre in Nederland beperkt blijft tot een kleine groep mensen. Veel christenen (en moslims) hebben huiver voor interreligieuze dialoog omdat zij menen dat dit ten koste gaat van hun eigen geloof.

Andersom kom je nogal eens mensen tegen die zeer begaan zijn met interreligieuze dialoog, maar moeite hebben om hun eigen geloof te omschrijven. In ieder geval is het zo dat het woord 'dialoog' tegenwoordig aan een soort inflatie onderhevig is. In mijn eigen kerk, de rooms-katholieke, wordt het begrip dialoog gebruikt om de communicatie tussen christenen en andersgelovigen mee aan te geven, maar ook om de communicatie tussen christelijke kerken onderling te beschrijven, en tenslotte ook nog eens om processen van communicatie binnen een bepaalde kerkgemeenschap te beschrijven. Zo zijn de bisschoppen van Nederland in deze tijd betrokken bij een proces van dialoog met wetenschappers, met theologen en

ethici, met jongeren en met vrouwen.

Door dit wel heel brede gebruik van het woord dialoog, dreigt het op den duur niets meer te betekenen. Dialoog wordt dan gelijk aan om het even welke vorm van communicatie, en betekent dan vooral een bepaalde houding in die communicatie: een houding je zou kunnen samenvatten in de 'gouden regel': behandel een ander zoals je zelf behandeld wilt worden, of met het spreekwoord: "wat gij niet wilt dat U geschiedt, doet dat ook een ander niet." Dialoog wordt dan zo iets als: gericht zijn op het belang van een ander, een houding van luisteren in plaats van te beoordelen, interesse tonen in de ander, en de ander niet minder achten dan jezelf.

Het is natuurlijk duidelijk dat dit een voortreffelijke houding is in ieder proces van communicatie, en ik zou ook niet graag tegen een dergelijke dialogische houding pleiten. Ik vrees alleen dat het niet genoeg is, omdat het zo inhoudsloos is. Waarom dialogiseren we immers? Omwille van de dialoog zelf, of omwille van iets anders? Bij veel interreligieuze bijeenkomsten kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat de dialoog zelf doel van de bijeenkomst geworden is. We komen bij elkaar om te lezen uit een aantal heilige geschriften, we merken op dat het in beginsel in verschillende godsdiensten toch wel over hetzelfde gaat, alleen in een

andere verwoording, we genieten van het feit dat een andere godsdienst ook mooie verhalen kent waardoor we ons gesticht voelen, en we gaan voldaan weer naar huis met het gevoel dat we verrijkt zijn doordat we ons in een ander herkend hebben. Ik ontken niet dat dit proces van vergelijking en herkenning belangrijk is. Het is vaak een manier om een ander echt beter te leren kennen, en een houding in te oefenen van luisteren alvorens te oordelen. Maar aan het eind van de bijeenkomst is er ondanks mijn hooggestemde ge-voelens niets veranderd. Het proces van dialoog blijft in de lucht hangen, blijft een abstract ideaal dat geen invloed heeft op de werkelijkheid. Sterker nog, soms hoor je het vermoeden dat een dergelijk soort dialoog gebruikt wordt om niets aan de werkelijkheid te hoeven ver-anderen. Dialoog wordt dan tot een ideologische term die de feitelijke ongelijkheid in de samenleving intact laat.

Twee reacties: een kritische en een kerkelijke

Nu kun je op dit vage en ideologische gebruik van het woord dialoog op twee manieren reageren. De eerste reactie zal ik een kritische reactie noemen. Ik geef een voorbeeld om duidelijk te maken wat ik bedoel.

Een aantal jaren geleden bezocht ik een bijeenkomst van de Inter-

kerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders in Utrecht. Ik was er als deelnemer van een ontmoetingsgroep met Marokkaanse moslims in de wijk Hoograven. Tot mijn ontzetting liet de stafmedewerker van de stichting die de contacten met de moskeeorganisaties onderhield, blijken dat hij geen hoge dunk had van al het gepraat over interreligieuze dialoog. De mensen met wie ik werk, aldus herinner ik me zijn woorden, zitten niet te wachten op dialoog, maar op huizen, banen, een fatsoenlijk gebouw om in te bidden. Ze willen als gelijken behandeld worden, zonder racisme, zonder neerbuigendheid. Ze hebben geen dialoog-groepjes nodig, maar rechtvaardigheid. Hij was zo bitter over die goed-bedoelde dialoog-initiatieven van christenen, omdat de ervaring hem geleerd had dat de meesten van hen enkel geïnteresseerd waren in een beschaafde conversatie, en afhaakten zodra hun gevraagd werd, politiek actief te worden of de verhoudingen van ongelijkheid daadwerkelijk te veranderen. Met andere woorden: als dialoog een doel op zich blijft, dient het om machtsverschillen toe te dekken. Dialoog is alleen zinvol als het een middel is om de levens-situatie van religieuze minderheden in ons land te verbeteren. Naast deze kritische reactie is er ook een kerkelijke. Het valt mij op dat in

organen van de Wereldraad van Kerken en de Rooms Katholieke Kerk het begrip dialoog weliswaar veel gebruikt wordt, maar toch altijd vergezeld gaat van een waarschuwing. En ik heb de idee dat deze waarschuwing de laatste tijd steeds sterker wordt. Ik geef twee recente voorbeelden. Het eerste voorbeeld betreft de wereldraad van kerken. In een artikel in het meest recente nummer van *Studies in Interreligious Dialogue* (1999/1) merkt Kenneth Cracknell op dat het dialogische élan binnen de wereldraad steeds verder wegwijnt. Het bureau voor inter-religieuze relaties binnen de wereld-raad wordt bij iedere herstructurering onzichtbaarder, en het wordt steeds duidelijker dat de interreligieuze dialoog weer ondergeschikt wordt aan zending en evangelisatie. Daarnaast worden er nauwelijks meer interreligieuze ontmoetingen georganiseerd door de wereldraad, en ook zijn bijdrage aan de theorievorming over interreligieuze dialoog kwijnt de laatste jaren weg. Binnen de Rooms Katholieke Kerk zien we hetzelfde beeld: weliswaar heet het Secretariaat voor de niet-christenen sedert 1988 de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog, maar in zijn laatste brief aan de bisschoppenconferenties over de spiritualiteit van dialoog (maart 1999) hamert de Raad voortdurend op het feit dat dialoog één heldere

religieuze identiteit veronderstelt, en dat dialoog toch nooit tot relativisme kan leiden. Ook de maatregelen die genomen zijn tegen de Belgisch-Indiase Jerzuïet Jacques Dupuis vanwege diens boek *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism* (1997) wijzen in dezelfde richting.

Er blijkt dus in kerkelijke kringen een toenemende koudwatervrees te bestaan voor dialoog, met name omdat men in dialoog een gevaar ziet voor de eigen kerkelijke en christelijke identiteit.

Dialoog en identiteit

In Nederland is het de laatste jaren eigenlijk betrekkelijk stil gebleven rondom de interreligieuze dialoog. Het zou een illusie zijn, te menen dat het stil blijft, omdat de dialoog in christelijke kring geaccepteerd is. Harry Kuitert mag dan wel centrale begrippen in de christologie overboord zetten in zijn boek over Jezus, en wordt daarvoor ook nog beloond met een nominatie voor een boekenprijs, maar wie bepleit eens te kijken naar Mohammed als profeet of naar de Koran als mogelijk openbaringsgeschrift, wordt onmiddellijk door bisschoppen of synodebestuurders teruggefloten. Binnen de Nederlandse Raad van Kerken hebben de secties Interreligieuze Ontmoeting en Ge-loofsvragen getracht, dit gesprek over christologie en dialoog voort te

zetten onder de titel *Begaanbare wegen*, verschenen ter gelegenheid van de Kerkendag in 1998. Uit de toelichting ter bespreking voor de Raad (gepland voor het voorjaar van 2000) citeer ik de volgende omschrijving van de begrippen 'dialoog' en 'identiteit,' die wellicht laat zien dat beide termen helemaal niet zo onver-zoelijk zijn.

"Vaak wordt bij dialoog gedacht aan een proces waarin men het eigene moet opgeven om met de ander in gesprek te kunnen komen. Maar in de feitelijke praktijk van de dialoog tussen christenen en andersgelovigen blijkt dat het ter sprake stellen van het eigene in het algemeen niet leidt tot een opgeven ervan, maar juist tot een ander, beter besef ervan. Dialoog legt wel een ander accent dan getuigenis: niet het verkondigen staat voorop, maar het luisteren naar de ander, met de bereidheid om van de ander te leren. Maar omdat dialoog een wederzijds proces is, veronderstelt het ook de bereidheid van de ander om van de een te leren. Met andere woorden: dialoog is weder-zijds luisteren en wederzijds verkondigen. Door het luisteren zijn we in de gelegenheid om te horen hoe de ander zichzelf en ons waarneemt, en dat draagt bij aan onze identiteit (concreet: christenen komen er achter hoe centraal de figuur van Jezus Christus in hun geloof is in de beleving van de ander). En in het verkondigen zijn

we in de gelegenheid om te vertellen op welke manier wij ons eigen geloof waarnemen (concreet: wij bevestigen dat Jezus Christus voor ons centraal staat, en proberen dat zó te vertellen dat de ander het kan verstaan).”

En over identiteit valt te lezen: “Het is een bekend verschijnsel dat mensen zich pas over hun identiteit druk gaan maken als zij in omstandigheden verkeren waarin die identiteit zoek lijkt te zijn. Iemand die in een homogeen christelijke omgeving leeft, behoeft over zijn of haar christen-zijn nauwelijks na te denken, maar iemand die leeft temidden van ongelovigen en mensen van andere religies, gaat zich vragen stellen over zijn of haar eigen identiteit. Identiteit ontdekken we dus door het contact met anderen die van ons verschillen; daarom leidt juist dialoog tot een nieuw nadenken over eigen identiteit (zie boven). Dit betekent echter ook dat identiteit nooit een vaststaand gegeven is, maar altijd een constructie die mensen maken, wanneer ze verschillen ontdekken en een naam willen geven aan datgene waarin ze van anderen verschillen.

Zo is bijvoorbeeld de term ‘hindoe’ als aanduiding van een aanhanger van een bepaalde godsdienst nooit door hindoes zelf bedacht, maar door moslims en later door de Engelsen die, toen ze in India een rijk gesticht hadden, een term nodig hadden om het verschil aan te geven tussen hun

eigen godsdienst en die van de oorspronkelijke bewoners van India.

De christelijke identiteit lijkt veilig gesteld te kunnen worden door een eenvoudige verwijzing naar Jezus Christus, maar bij nader inzien is daarmee nog geen objectief vaststaande identiteit bereikt. Het onderzoek van het Nieuwe Testament en van de christelijke traditie heeft immers duidelijk gemaakt dat de mens Jezus van Nazareth telkens opnieuw schuilgaat achter geloofsvisies die steeds verschillende accenten weergeven. Het beroep op Jezus als de kern van ons geloof is dus nooit los te maken van onze geloofsvisie op Jezus Christus. Iedere verwijzing naar identiteit komt tot stand via interpretatie. Ook wanneer deze identiteit objectief gegeven lijkt te zijn, bijvoorbeeld in de geloofsbelijdenis, geldt dat er van deze belijdenis verschillende interpretaties bestaan. Met andere woorden: het zoeken naar identiteit vindt altijd plaats in een proces van confrontatie met andere interpretaties, zowel buiten als binnen het christendom. In die zin kan men zich nooit van het gesprek met anderen afwenden om op zoek te gaan naar de eigen identiteit, omdat men deze identiteit altijd vindt juist in gesprek met anderen.”

Dialoog en polemieek

Als het zo is dat ik tot duidelijkheid over mijn eigen identiteit kom in het

gesprek met de ander, zou dit voor de christelijke kerken aanleiding moeten zijn om het gesprek met moslims en anderen niet te ontwijken maar juist te zoeken. Alleen: het gesprek zal een wederzijds gesprek zijn, waarin beide partijen van de ander over zichzelf kunnen leren. Zo is het in de geschiedenis ook altijd gegaan. Uiteraard blijft het waar dat christenen zich in de geschiedenis vaker denigrerend dan lovend hebben uitgelaten over andersgelovigen, zoals ze ook ketteren vaker hebben verbrand dan heiligverklaard. Maar toch kun je polemische en apologetische vormen van literatuur over andere godsdiensten opvatten als andere manieren om het gesprek met andersgelovigen te zoeken. Natuurlijk, bij de polemieek gaat het om het zoeken van het verschil in plaats van de overeenkomst, en bij de apologie gaat het om de verdediging van het eigen geloof, maar het zijn, net als dialoog, vormen van inter-religieuze communicatie.

En ik denk dat een werkelijke dialoog, bijvoorbeeld tussen christenen en moslims, altijd vormen van polemieek en apologetiek zal bevatten, zoals iedere polemieek ook elementen van dialoog moet bevatten: om de ander te bestrijden moet je de ander immers eerst leren kennen. En om door de ander verstaan te worden, moet je een taal

spreken die hij of zij verstaat. Maar precies aan de wil om de ander als ander te leren verstaan en kennen, heeft het in de geschiedenis vaak ontbroken. Dat komt omdat heel veel literatuur die zich presenteert als interreligieuze communicatie, in feite intra-religieus gericht is: ik schrijf tegen de joden of de moslims, maar in feite val ik daarmee geloofsgenoten aan die er een andere mening op na houden dan ik doe. De beschrijving van de ander zegt dan ook vaak meer over degene die beschrijft dan over degene die beschreven wordt. Ook in dat opzicht hangen dialoog en identiteit samen. Met een mooi voorbeeld daarvan wil ik deze bijdrage afsluiten. Het gaat over een godsdienst-toernooi, waarbij alle religies de gelegenheid krijgen hun zegje te doen, en uiteindelijk de beste godsdienst overblijft.

Een sprookje: het godsdienst-toernooi

Er was eens een koning in een heel ver land, zo beginnen alle sprookjes, en dus ook dit. In dat land was het altijd mooi weer, er was lekker eten en drinken, en men leefde onbezorgd. De koning had dan ook niets te doen, hetgeen hem goed beviel, want zo had hij tijd om over de dingen des levens na te denken samen met de wijze, die hij voor dit doel had ingehuurd, en de nar, die

nodig was om al dit wijs vertoon te compenseren. Op een kwade dag hadden de koning, de wijze en de nar ieder een boze droom over een hand uit de hemel die dreigende letters schreef op de muur, en die de orde verstoorde. Eenmaal wakker geworden, bemerkte de koning dat het weer al een poosje betrokken was, dat de mensen somber waren en dat het leven doelloos werd. Kortom, het was tijd om de zinvraag eens serieus aan de orde te gaan stellen. De koning besloot met zijn wijze en zijn nar in conclaaf te gaan, en ze bedachten dat het volk een ideologie nodig had, een richtinggevend idee. De koning leek dit een goede manier om het hele volk weer te vervullen van warmte en een levensdoel. De wijze kende zijn Nietzsche en wist dat god dood was, maar een bezielde verband leek hem geen kwaad te kunnen. Maar de nar zag een probleem: er zijn immers zoveel godsdiensten, dus welke dan te kiezen? En bovendien was het voor het evenwicht wel zo gepast, dan ook een serieuze atheïst uit te nodigen. Zo gezegd, zo gedaan. De koning stuurde brieven naar de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog te Rome, naar de Al Azhar-universiteit in Caïro, en naar het Jewish World Congress in New York. Ook de World Fellowship of Buddhists, de Ramakrishna Mission en de Unie van Vrijdenkers kregen een

uitnodiging. Uiteraard begonnen er onmiddellijk ernstige discussies: iedere godsdienst meldde dat één persoon onvoldoende zou zijn om representatief hun godsdienst te kunnen vertegenwoordigen. Maar op dit punt gaf de koning niet toe: het was al ingewikkeld genoeg om zes meningen met elkaar te confronteren, dus hij liet slechts zes vertegenwoordigers toe op het grote godsdiensttoernooi.

Hier breek ik het sprookje af, voordat het echt begint. Wat ik zojuist verteld heb, is een samenvatting van de eerste bladzijden van een roman van Shafique Keshavjee, getiteld *De koning, de wijze en de nar*, een paar maanden geleden in een Nederlandse vertaling uitgekomen bij Altiora in Averbode en Kok in Kampen. De auteur heeft een fantastische achtergrond: hij is in Kenia geboren, afkomstig uit een Indiase moslim-familie, later christen geworden, gepromoveerd op de Roemeense godsdiensthistoricus Mircea Eliade, en nu medewerker van een interreligieus ontmoetingscentrum in Lausanne, Zwitserland. Ik vertel het sprookje van Keshavjee niet verder, maar ik wil er wel op wijzen dat het sprookje werkelijk gebeurd is. Tenminste, vermoedelijk.

Wil van den Bercken heeft onlangs een boek geschreven over het zelfbeeld van het oosterse christendom (*De mythe van het oosten: Oost en*

*West in de religieuze ideeën-
geschiedenis van Rusland*, Zoeter-
meer 1998). Daarin vertelt hij onder
andere over de Nestorkroniek,
waarin de oudste geschiedenis van
Rusland is beschreven. De kroniek
dateert uit 1116, maar gaat terug op
ouder materiaal. De kroniek vertelt
dat de Russische vorst Vladimir in
het jaar 986 in de gaten kreeg dat
zijn volk een ware godsdienst miste.
Hij wist dat er in de omgeving
verschillende godsdiensten beleden
werden, en liet de vier belangrijkste
naar zijn hof komen. Allereerst
kwamen er Bul-gaarse moslims, die
hem over hun geloof vertelden: God
heeft ons een wet gezonden,
waardoor wij met vele vrouwen
mogen trouwen, zeiden zij wervend,
maar er was één ding dat de koning
niet beviel, namelijk dat zij zich van
drank moesten onthouden. Nu is dit
voor een Rus onmogelijk, dus
werden de moslims heenge-zonden.
Vervolgens kwamen de Duitsers die
bij Vladimir het geloof van de paus
aanprezen. Ons geloof is
gemakkelijk, zo zeiden zij, want wij
mogen eten en drinken wat wij
willen, al moeten wij soms vasten.
Maar daarna halen wij het weer in.
Ook dit beviel de vorst niet, en hij
liet de Chazaren komen, die joden
waren. Zij vertelden dat moslims en
christenen eigenlijk in hun god
geloofden. Maar dat zij niet langer
meer in het beloofde land woonden.
Dan vertrouw ik die god van jullie

ook niet, zei de vorst, als hij dat
beloofde land van jullie niet eens kan
beschermen. Hij liet dus een Griek
komen, een filosoof. Deze was goed
onderlegd, en vergeleek zijn eigen
Grieks-orthodoxe godsdienst met de
andere drie. De koning was nog
steeds niet overtuigd, en zond
delegaties naar de Bulgaren, de
Duitsers en de Grieken (de joden
zijn kennelijk al afgevallen). De
delegatie naar de moslims kwam
terug met berichten over stank in de
moskee, en een grote somberheid.
Ook de delegatie naar de Latijnse
kerken had daar geen enkele
schoonheid kunnen ontdekken. Maar
de delegatie naar Constantinopel
berichte dat ze in de hemel waren
geweest, namelijk in de Hagia
Sophia. Een godsdienst met een
dergelijke goddelijke liturgie moest
wel door God zelf bedacht zijn. En
zo werden de Russen orthodox in
hun geloof.

Er is tenslotte nog een laatste variant
van dit verhaal, en hier komen we
het dichtst bij de historische kern.
Het volk van de Chazaren is in het
voorgaande al even genoemd. Het
gaat hier om een tamelijk wonderlijk
voorval in de geschiedenis, namelijk
het bestaan van een joodse staat
buiten Israël, en wel bij een Turks
volk op de Krim dat zich rond 740
tot het jodendom bekeerd zou
hebben. Met name de joden in
Spanje hebben lange tijd
belangstelling gehad voor deze verre

geloofsgenoten, en er is een correspondentie bekend tussen Chasdai Ibn Shaprut, de joodse adviseur van de Andalusische kalief Abdarrahan in de tiende eeuw, met Josef, de koning van de Chazaren, waarin deze laatste informatie geeft over zijn koninkrijk dat tussen de achtste en de dertiende eeuw bestaan zou hebben.

Dit verhaal vormt dan weer het kader voor een van de belangrijkste systematische uiteenzettingen over het jodendom, van de hand van Jehuda haLevi die tussen 1075 en 1140 geleefd zou hebben in Spanje. Hij was een beroemd dichter, maar ook een sterk nationalistisch en messiaans denkend man, en op het eind van zijn leven heeft hij de reis naar het heilige land ondernomen, om daar te sterven. Zijn systematische hoofdwerk, in het Arabisch geschreven, heeft de welluidende titel *kitaab ar-radd wad-daliel fi dien ad-dhaliel*, ofwel: boek van de weerlegging en gids in het versmide geloof. Maar het staat bekend onder de naam van het kaderverhaal, namelijk: de Kuzari.

Ook hier krijgt de koning een droom waarin God hem vertelt dat hij weliswaar een godvruchtig man is, maar dat zijn daden God niet bevallen. Hij moet dus op zoek gaan naar een leefregel, een *halacha*, om zo met zijn volk een Gode welgevallig leven te leiden. Hij besluit daarop, de religies en de

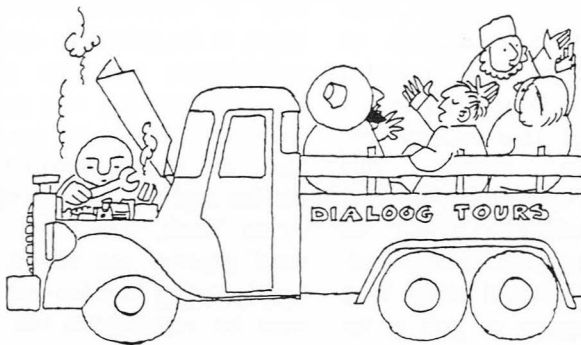
filosofische stromingen te onderwerpen. Hij laat een filosoof komen die hem vertelt dat God te groot is om zich met de wereld bezig te houden. Het gaat uiteindelijk om de zuiverheid van de ziel. De koning repliceert dat dit zijn probleem niet oplost: zijn intentie is door God goedgekeurd, maar zijn gedrag niet. Hij gaat dus op zoek naar een leefregel, en vindt een christelijk theoloog en een moslimgeleerde die hem over hun geloof vertellen. De koning begrijpt het ingewikkelde gedoe over de triniteit niet, en zendt de christen weg. De moslim vertelt over de voortreffelijkheid van de koran en het geloof dat daarin wordt aangeprezen, maar daar gelooft de koning weinig van, want dat was een soort privé-openbaring aan Mohammed, die niet te bewijzen is. De moslim zegt dat de koran teruggrijpt op de Thora, die in het openbaar werd gegeven aan Mozes. Daarop laat de koning de joden ondervragen, want het voortbestaan van dit volk, ondanks alle verdrukking door christenen en moslims, vormt toch wel het beste bewijs dat dit volk door God is uitverkoren.

Enfin, de uitkomst is te raden: de koning denkt eens goed na met zijn raadgevers, en besluit uiteindelijk de rabbijn te vragen, zijn leermeester te worden. De rest van de Kuzari bestaat dan ook uit leergesprekken waarin de koning van zijn rabbi de beginselen van het jodendom te

horen krijgt. De uitkomst stond dus voor Jehuda al vast, zoals dit ook het geval was voor de schrijver van de Nestorkroniek.

Maar het blijven mooie verhalen waarin godsdiensten zich voor een in beginsel onpartijdig en welwillend gehoor presenteren, en gedwongen worden een voor iedereen verstaanbare taal te spreken. Natuurlijk is een dergelijk godsdiensttoernooi

geen dialoog, maar het geeft wel weer hoe een dialoog zou kunnen beginnen. En het geeft bovenal weer dat een dialoog nooit zonder polemische elementen kan. Niet om de ander te kleineren, maar terwille van de zoektocht naar de waarheid, die altijd groter is dan wat een bepaalde religieuze traditie daarvan kan laten zien.

(tekening uit nr.24/1 'Ontmoetingen aan de basis')

MOSLIMORGANISATIES IN NEDERLAND

Nederland telt meer dan 700 islamitische verenigingen en stichtingen. De meeste daarvan zijn plaatselijke moskee-organisaties en jongerenverenigingen – al of niet aan een moskee verbonden. In de onderstaande lijst zijn alleen landelijke organisaties opgenomen, of plaatselijke organisaties met een duidelijke landelijke uitstraling. De lijst is allerm minst volledig, maar is bedoeld als een handreiking aan de lezers van Begrip die met moslimorganisaties in contact willen komen of informatie over de islam zoeken die van moslims zelf afkomstig is.

1. Federatieve en overkoepelende verbanden

Raad van Moskeeën

Damstraat 43

3531 DS Utrecht

tel. 030-2910198 fax. 030-2910198

Overkoepelend verband waarbij de meeste Marokkaanse moskeeën zijn aangesloten

Weesperzijde 74

1091 EH Amsterdam

tel. 020-693 50 40

Nederlandse Moslimraad (NMR)

Overkoepelt sinds het begin van de jaren 90 een aantal kleinere moslimorganisaties; heeft een zendmachtiging voor radio en televisie, waarvan de uitvoering in handen is van de Nederlandse

Moslimomroep

Postbus 84204

3009 CE Rotterdam

tel. 070-323 36 98 fax 323 36 98

International Muslim Organization

(IMO, Surinaams)

Kruisbessenstraat 13

2564 VB 's-Gravenhage

tel. 070-3233698, fax 070-32333698

Stichting World Islamic Mission

Nederland (WIM, m.n. Surinaams)

Hoogoord 257

1102 CN Amsterdam

tel. 020-6960948

Nederlandse Islamitische Raad (NIR)

Samenwerkingsverband van onder meer NISBO, IUR en LIVO (zie beneden)

Afrikaanderplein 40

3072 EC Rotterdam

tel. 010-486 62 90

Islamitische Stichting Nederland

(ISN, Turks)

Religieuze organisatie waarbij de meerderheid van de Turkse moskeeën is aangesloten; werkt samen met het Turkse Directoraat voor

Godsdienstzaken; verspreidt

literatuur over de islam, waaronder in het Nederlands vertaalde werken.

Javastraat 2

Unie van Marokkaanse Moslim
Organisaties (UMMON)

2585 AM 's-Gravenhage
tel. 070-362 44 81 fax 070-364 45 65

Stichting Turks-Islamitische
Culturele Federatie (TICF)
Belangenorganisatie met ongeveer
dezelfde achterban als de
bovengenoemde ISN.
Haringvlietstraat 104
7417 TJ Deventer

Nederlandse Islamitische Federatie
(NIF)

Koepelorganisatie van Turkse
moskeeën (Milli Görüs)
Hoefkade 966
2526 CZ 's-Gravenhage
Opn: Het adres is dat van één van de
aangesloten moskeeën; op andere
adreslijsten worden moskeeën in
Schiedam of Arnhem als NIF-adres
genoemd

Milli Görüs Noord Nederland
Koepelorganisatie van Turkse
moslimorganisaties. Het
Amsterdamse centrum – de Aya Sofya
– treedt de laatste jaren veel naar
buiten.
Van Speijkstraat 25
1057 GK Amsterdam
tel. 020-618 29 86, fax 020-689 30 87

Stichting Islamitisch Centrum
Nederland (Turks)
Koepelorganisatie van Turkse
moskeeën (Leerlingen van de in 1959
overleden geestelijk leider Süleyman
Hilmi Tunahan)
Van Lieflandlaan 3

3571 AA Utrecht
tel. 030-273 40 86, fax 030-273 25
24 271 50 97

Hollanda Alevi Kültür Dernekleri
Federasyonu (HAK-DER)
Federatie van Alevitische
verenigingen (zie Begrip nr.125, mei
1995)
Beukelsdijk 1617-b
3022 DG Rotterdam
tel. 010-476 57 48

Ahmadiyya Moslim Djamaa'at
Nederland
Sinds 1948 missionair actief in
Nederland, onder meer door het
vertalen en verspreiden van de Koran
Oostduinlaan 79
2596 JJ 's-Gravenhage
tel. 070-324 59 02, fax 070-324 28 81

Federatie Ahmadiyya Anjuman
Isha'at Islam Nederland (FAAIIN)
Tak van de Ahmadiyya beweging die
vooral onder Surinamers aanhang
heeft
Evenaar 44
3067 DA Rotterdam
tel. 010-220 60 94

2. Onderwijsorganisaties
HBO-Islam, lerarenopleiding voor
moslims die docent godsdienst-islam
willen worden
Academie voor Theologie en
Levensbeschouwing
Educatieve Faculteit Amsterdam
Wibautstraat 2-4
Postbus 2009

1000 CA Amsterdam
tel. 020-599 57 98, fax 020-5995770
E-mail: L.Thesing@efa.nl

Islamitisch Pedagogisch Centrum
(IPC)
*Bestudeert Islamitische pedagogie en
ontwikkelt onderwijsmateriaal*
Dedemsvaartweg 203
2545 AX 's-Gravenhage
tel. 070-3674308

Islamitische Scholen
Besturenorganisatie (ISBO)
*Samenwerkingsverband van de 28
islamitische basisscholen in
Nederland*
Fakkelstede 2
Postbus 640
3430 AP Nieuwegein
tel. 030-6828575/6028577, fax 030-
6090905

Islamitische Universiteit Rotterdam
(IUR)
*De eerste Islamitische universiteit in
Nederland; startte in 1998 met het
onderwijs en hoopt op termijn door
de overheid te worden erkend.*
Albrechtkade 100
Postbus 51053
3023 JC Rotterdam
tel. 010-4854721, fax. 010-4863493

Stichting Bijzondere Leerstoel Islam
(SBLI)
*Stichting die de publieke discussies
over de islam in ons land tracht te
stimuleren; stelde daartoe enige tijd
prof. Arkoun aan.*

Westermarkt 6
1016 DK Amsterdam
tel. 020-6279460 fax 020-6262516

Stichting Islamitisch Hoger
Onderwijs
*Streeft naar de vestiging van een
islamitische universiteit, in
samenwerking met de Universiteit
Utrecht*
Postbus 640
3430 AP Nieuwegein
tel. 030-6028577

**3. Organisaties op het terrein van
media en voorlichting**
Nederlandse Moslim Omroep
Verzorgt radio en
televisieprogramma's in opdracht van
de NMR (zie boven)
Heuvellaan 35
Postbus 418
1200 AS Hilversum
tel. 035-6252900

Stichting Moslim Informatiecentrum
Nederland
*Het oudste soennitisch-islamitische
informatiecentrum in Nederland;
verzorgt in het Nederlands vertaalde
islamitische literatuur.*
Beeklaan 207-209
Postbus 61217
2506 AE 's-Gravenhage
tel. 070-3614463, fax 070-3614523

Stichting Islamitisch Cultureel
Centrum Nederland
Informatiecentrum; verzorgt in het

Nederlands vertaalde islamitische literatuur.

Scheldestraat 173
Postbus 33774
2503 BB 's-Gravenhage
tel. en fax 070-3820064

Uitgeverij Bulaaq

Hoewel geen islamitische uitgeverij, toch in deze lijst opgenomen, vanwege de vele Nederlandstalige uitgaven op het gebied van de islam
Recht Boomsloot 69
1011 CW Amsterdam
tel. 020-4287501

Uitgeverij Noer

Verzorgt Nederlandstalige islamitische literatuur
Dirk Costerplein 247
2624 VB Delft

Uitgeverij Oase

Postbus 7434
2701 AK Zoetermeer
tel. 079-3514338

Stichting Al Kietaab-Het Boek

Verzorgt Nederlandstalige islamitische literatuur
Postbus 66255
tel. 2506 GG 's-Gravenhage

4. Vrouwenorganisaties

Stichting Nederlandse Moslimvrouwen Al Nisa
Landelijke organisatie van Nederlandstalige moslimvrouwen, met regionale afdelingen; geeft

voorlichting over de islam aan moslims en niet-moslims
Postbus 1165
1000 BR Amsterdam
tel. 020-4218150 (20.00-21.00 uur),
fax 020-4218150

Landelijke Islamitische

Vrouwenorganisatie
Belangenorganisatie, die samenwerkt met de IUR
Afrikaanderplein 40
3072 EC Rotterdam
tel. 010-4866290, fax 010-4863493

Landelijke Stichting Promotie door Arabische en Turkse Vrouwen

Verzorgt o.m. lezingen.
Stalbergweg 34
Postbus 404
5900 AK Venlo
tel. 077-3522235, fax 077-3517794

5. Organisaties op diverse maatschappelijke terreinen

Debating Club '94
Vereniging van moslim-politici in verschillende politieke partijen
Sibeliusweg 20
2901 GH Capelle aan den IJssel
tel. 010-202 26 82

Islamitische Stichting Bevordering Integratie

Organisatie die maatschappelijke discussies over integratie en participatie van moslims op gang tracht te brengen, onder meer in studiedagen.
Sibeliusweg 20

2901 GH Capelle a d IJssel
tel. 010-202 26 82/202 27 47 / 070-
325 35 91

Nederlandse Islamitische Bond voor
Ouderen
Belangenorganisatie voor oudere
moslims
Afrikaanderplein 40
3072 EC Rotterdam
tel. 010-486 62 90

Stichting Halaal Voeding en Voedsel
Geeft voorlichting op het gebied van
voedselgebruiken gebaseerd op de
islamitische wet
Raamweg 18
2596 HL 's-Gravenhage
tel. 070-3649191, fax 070-3645460

Vereniging Imams Nederland
Beroepsorganisatie waarbij ongeveer
100 imams zijn aangesloten

Leeghwaterstraat 22
2132 ST Hoofddorp
tel. en fax 023-5654676

Studenten Unie Nederland
Organisatie van moslimstudenten (de
meesten met een Turkse achtergrond)
[http://www.xs4all.nl/~sunadam/index
.htm](http://www.xs4all.nl/~sunadam/index.htm)
Postbus 2206
3500 GE Utrecht
tel. 030-253 63 85

Vereniging Salaam
Organisatie van moslimjongeren; een
van de meeste actieve Nederlandse
moslimorganisaties op het internet.
De homepage biedt toegang tot
artikelen over de islam,
discussiegroepen, en tot een
electronische boekwinkel.
<http://www.salaam.nl/>

(tekening uit nr.93 'Islam: en berichtgeving')

KERKELIJKE PUBLICATIES

inzake de dialoog tussen moslims en christenen

Raad van Kerken

Jan Slomp (red.) *Wereldgodsdiensten in Nederland. Christenen in gesprek met moslims, hindoes en boeddhisten.* De Horstink, Amersfoort/Leuven 1991.

P. v. Cuilenburg (red.) *Bidden tot dezelfde God?* Serie Toerusting, Boekencentrum, Zoetermeer 1991.

G.M. Speelman (red.) *Om de heelheid van het bestaan.* Kok, Kampen 1989.

G.M. Speelman (red.) *Bidden in meervoud. Hindoes, Boeddhisten, Joden, Christenen en Moslims in gebed.* Kok, Kampen 1994.

G.M. Speelman (red.) *Ik ben christen, mijn partner is moslim. De praktijk van interreligieuze huwelijken: verhalen en vragen.* Kok, Kampen 1995.

Moslims en christenen. Wat geloven zij? Set van 7 informatieve folders over islam en christendom. (Besteladres: SoW-Kerken.)

Pim Valkenburg (red.) *Begaanbare Wegen. Christologie en dialoog.* Kok, Kampen 1998.

Cura Migratorum

Berry van Oers, *Katholieken en moslims: tussen dialoog en*

verkundiging. Katern uit Een-Twee-Een. Utrecht 1994

Berry van Oers, *Aan Zet!: Ontmoetingen met moslims.* Den Bosch 1993

Miriam Meys (red.), *Kleurrijk samenleven: werkmap met praktische suggesties.* Den Bosch 1996

Serie Begrip

Het beste uit Begrip (1974 – 1980), Cura Migratorum, Den Bosch, 1981/1983.

P. Reesink (red.) *Islam een nieuw geloof in Nederland.* Ambo, Baarn 1991.

Karel Steenbrink, *Islamitische mystiek uit Indonesië.* Den Bosch 1994

Samen op Weg-kerken

Gé Speelman, Jan van Lin and Dick Mulder (red.) *Muslims and Christians in Europe.*

Breaking new ground. Essays in honour of Jan Slomp, Kok, Kampen 1993.

Kees Posthumus. *Contacten met moslims. Een praktische aanpak.* Serie: Vormen van Missionair werk,

HEB/MW 1995. (Besteladres SoW-kerken)

Alie Brandwijk. *Wel gezien, maar nooit gesproken. Over ontmoetingen tussen moslim- en christenvrouwen.* Narratio/GSA, Gorinchem 1998 of besteladres SoW-Kerken

Andere publicaties

J.D. Kraan. *Bijbel en andersgelovigen. Naar een bijbelse basis voor de ontmoeting met andersgelovigen.* Kok, Kampen 1987.

Jan van Lin. *Jezus en andersgelovigen in Nederland. Tussen praktijk en theologie in school en plaatselijke kerk.* Kok, Kampen 1988.

M. Geijbels, J.D. Kraan. *Islam in kort bestek.* Serie Ter Sprake, Meinema/Boekencentrum, Zoetermeer 1988.

Anton Wessels. *De Koran verstaan.* Kok, Kampen 1986.

Anton Wessels. *En allen die geloven zijn Abrahams geslacht.* Ten Have, Baarn, 1989.

Jan van Lin. *Ontmoeting van moslims en christenen. Grensverleggende verkenningen.* Gooi en Sticht, Hilversum 1990.

Claude Molla. *De Islam.* Allerwegen. Kok, Kampen 1993.

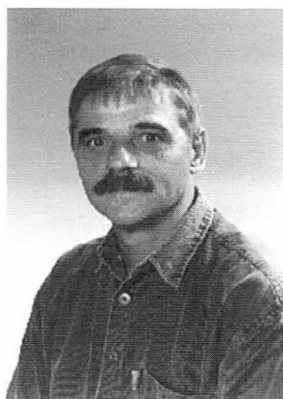
Wesley Ariarajah. *Andere Religies in*

Bijbels Perspektief. Vandaarreeks. Kok, Kampen 1994.

Piet Schelling. *Randfiguren en buitenstaanders. Zeven markante portretten.* Meinema/Boekencentrum, Zoetermeer 1998.

Jan Slomp. *Islam.* Serie: 'Wegwijs wereldreligies.' Kok, Kampen 1999

Brochureverkoop Samen op Weg-kerken: Postbus 8506, 3503 RM Utrecht, tel. (030) 880 1 880 of 880 17 19.

Frans Kalb, tekenaar van Begrip. Doorheen deze jubileumuitgave treft U een greep aan uit de tekeningen die de afgelopen jaren Begrip illustreerden.

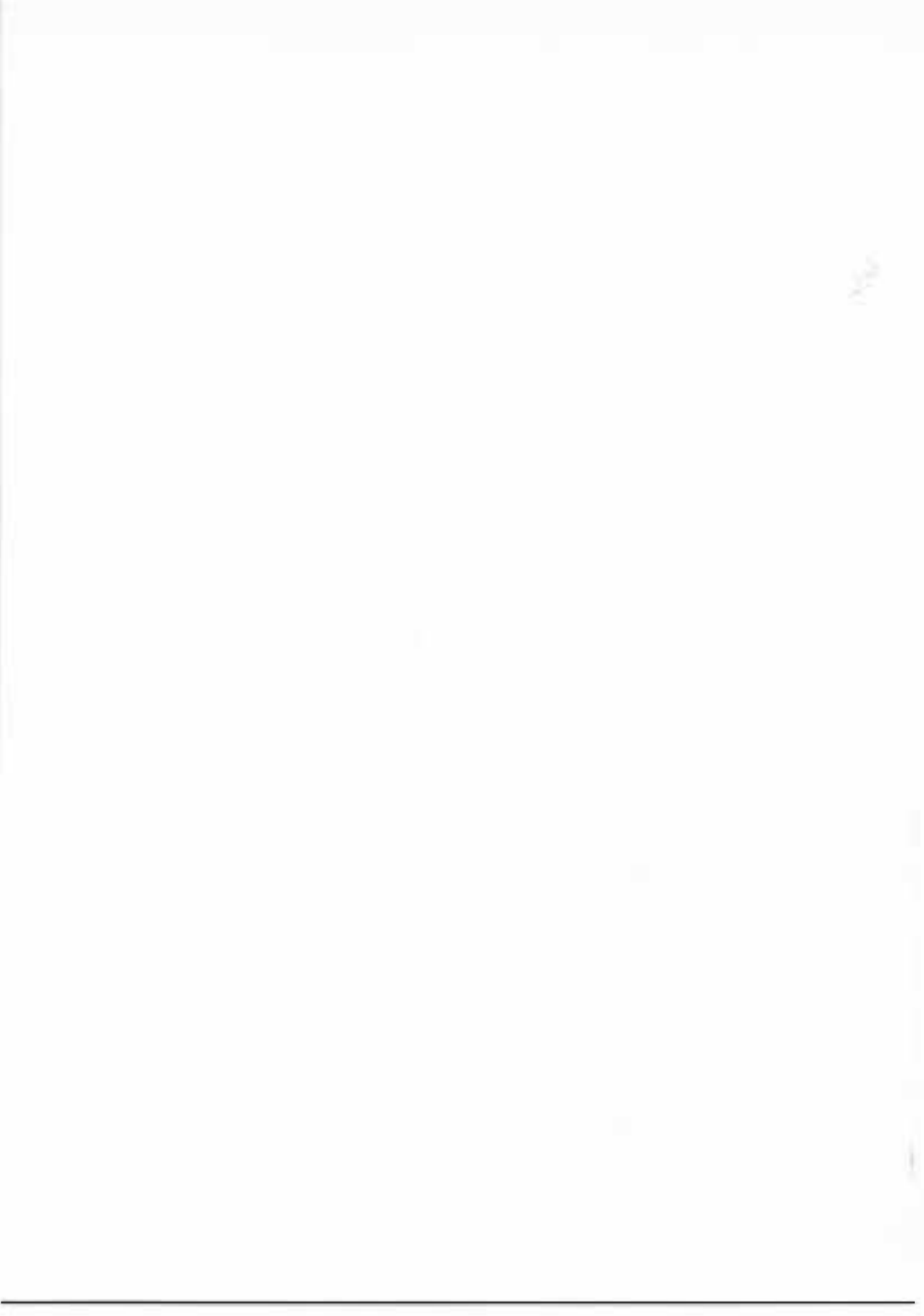

1970

1971

1972

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH